

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI**

BİRİNCİ ABBÂSÎ DÖNEMİNDE KİTÂBET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET KÂZİM ÜRÜN**

**HAZIRLAYAN
SİBEL OLGUN**

KONYA 2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	V

GİRİŞ

I. KİTÂBETİN ETİMOLOJİSİ.....	1
I.1. Sözlük Anlamı	1
I.2. İstilah Manası.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ ABBÂSÎ DÖNEMİ ÖNCESİ KİTÂBET

I.CÂHİLİYE DÖNEMİNDE KİTÂBET.....	5
II.İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE KİTÂBET.....	6
II.1. İslâmiyet'in Kitâbete Verdiği Önem	6
II.2 Kur'ân'ın Yazılması Ve Vahiy Kâtipleri	8
II.2.1.Kur'ân'ın Yazılması	8
II.2.2.Vahiy Kâtipleri	9
II.3.İlk Kullanılan Yazım Aletleri.....	10
II.4.Değişik Vesilelerle Yazılan Yazılar	11
II.4.1.Medine Anayasası	11
II.4.2.Nüfus Sayımı	11
II.4.3.Beratlar	12
II.4.4.Dînî Tebliğ Maksudıyla Gönderilen Mektuplar	12
II.4.5.Yahudilerle Yapılan Anlaşmalar	12
II.4.6.Kur'ân Tercümeleleri.....	12
III. HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE KİTÂBET.....	12
IV. EMEVÎLER DEVRİNDE KİTÂBET	14
IV.1.Dîvânu'r-Resâil.....	16
IV.2.Dîvânu't-Tevkî.....	16
IV.3.Dîvânu'l-Hâtem.....	17
IV.4.Berîd Dîvânı	17

II. BÖLÜM

BİRİNCİ ABBÂSÎ DÖNEMİ

I.DÖNEME GENEL BAKIŞ	19
II.ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU.....	20
III.İLK DÖNEM ABBÂSÎ HALİFELERİ	22
III.1. es-Seffâh.....	22
III.2. el-Mehdî.....	28
III.3. el-Hâdî.....	29
III.4. er-Reşîd	30

III.5. el-Emîn.....	32
III.6. el-Me'mûn	33
III.7. el-Mû'tasım	34
III.8. el-Vâsik	35

III. BÖLÜM BİRİNCİ ABBÂSÎ ASRINDA KİTÂBET

I.BİRİNCİ ABBÂSÎ ASRINDA KİTÂBETİN GELİŞİM SÜRECİ VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ	36
II.İNŞÂ DÎVÂNI'NIN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	44
III.ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE İNŞÂ	46
IV.KÂTİB	47
V.KİTÂBET ÇEŞİTLERİ	50
V.1.Dîvân Risâleleri	50
V.2. Siyasî Risâleler	53
V.3. Sosyal İçerikli Risâleler	55

IV. BÖLÜM BİRİNCİ ABBÂSÎ DÖNEMİ MEŞHUR KÂTIPLERİ

I.ABDULLAH b. MUKAFFÂ.....	58
I.1.Hayatı.....	58
I.2.Üslûbu.....	58
I.3.Kitâbet Sanatındaki Yeri	59
I.4.Eserleri.....	59
I.4.I.Tercümeleri.....	59
I.4.I.I.Kelile ve Dinme.....	59
I.4.I.2.Siyeru Mülûki'l-Acem	59
I.4.I.3.Kitabu't-Tac fî Sîreti Enuşirvan	62
I.4.I.4.Ayinnâme.....	62
I.4.I.5.Kitâbu Mezdek.....	63
I.4.I.6.Kitâbu Sağîsarân	63
I.4.2.Kendi Te'lifî Olan Eserleri	63
I.4.2.I.el-Edebu's-Sağîr	64
I.4.2.2.el-Edebu'l-Kebîr.....	64
I.4.2.3.el-Edebu'l-Vecîz li'l-Veledi's-Sağîr	65
I.4.2.4.Risâletu's-Sahâbe	67
I.4.2.5.ed-Dürretü'l-Yetîme	68
I.4.2.6.el-Muarada li'l-Kur'an	69
I.5. Yazar ve Tercümedeki Metodu Hakkındaki Kısa Mülâhazalar	69
II. SEHL B. HARÛN.....	71
II.I. Kısaca Hayatı	72
II.2. Edebî Kişiliği ve Kitâbetteki Yeri	72
II.3. Eserleri.....	72
II.3.I. Risaletü'l-Buhala	73

II.3.2. Kitabu Sa'la ve Afrâ.....	73
II.3.3. Kitabu'n-Nûr ve's-Saleb	75
III. YAHYA B. HALİD el-BERMEKÎ	76
III.I.Hayatı.....	77
III.2. Üslubu ve Kitâbetteki Yeri	77
IV. AHMED b. YUSUF	77
IV.I. Hayatı	79
IV.2. Üslûbu.....	79
V. AMR b. MES'ADE	80
SONUÇ	81
BİBLİYOGRAFYA.....	84

ÖNSÖZ

Birinci Abbâsîler döneminde devletin çeşitli işlerinin yürütülmesi için haraç, nafaka, mezâlim, ceyş, resâil ve benzeri divanlar kurulmuştur. Bu divanların sunduğu olanaklar bir çok kimseyi kitâbet sanatını öğrenmeye ve bunu resmî bir meslek haline getirmeye yöneltmiştir.

Kitâbetin Arap dili ve edebiyatında önemli bir yer tutmasının başta gelen nedenleri arasında hitap tarzındaki çekicilik, üsluptaki akıcılık ve anlaşılabilirlik, üstün bir sanatsal güce dayanmaları ve özlü oluşlarıdır. Belagat açısından çok üstün bir derecede olan kitâbet sanatının “Birinci Abbâsî Dönemi”ne denk gelen durumunu tezimizin konusu olarak seçmiş bulunuyoruz.

Tezimiz bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte “Kitâbetin Etimolojisi” işlenmiştir. Birinci bölümde; “Birinci Abbâsî Dönemi Öncesi Kitâbet”, ikinci bölümde “Birinci Abbâsî Dönemi”, üçüncü bölümde “Birinci Abbâsî Asrında Kitâbet” ve dördüncü bölümde de “Birinci Abbâsî Dönemi Meşhur Kâtipleri” ele alınmıştır.

Tezi hazırlamada rehberliğini esirgemeyen hocalarım ; danışmanım Prof. Dr. A. Kâzım Ürün başta olmak üzere Prof. Dr. Kenan Demirayak, Doç. Dr. Kadri Yıldırım ve Leena Dawwa'ya teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Sibel OLGUN

Konya - 2006

KISALTMALAR

A. e	: Aynı Eser
a. y	: Aynı Yer
a.g.e.	: Adı geçen Eser
Ank.	: Ankara
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
İ. A.	: İslâm Ansiklopedisi
M.	: Milâdî
nr.	: Numara
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
s.	: Sayfa
İst.	: İstanbul
öl.	: Ölüm
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Devamı

GİRİŞ

I.KİTÂBETİN ETİMOLOJİSİ

I.2. Sözlük Anlamı

“Kitâbet”, Arapça bir kelime olup “k-t-b / ت-ك-ب” kökünden mastardır. “Fi’ale / فعالة” vezninde yazım sanatı¹, usulüne göre bir şeyi yazmak², el yazısı³, yazıt⁴, yazma, hattatlık⁵ anlamlarına gelmektedir. Bu kökten gelen diğer masterlar; “ketb / كتب”, “kitâb / كتاب”, “mektebe / مكتبة” ve “kitbe / كتبة”dir.⁶

Kitâbetle ilişkili olan kelimeleri, anlamlarıyla birlikte şöyle sıralayabiliriz :

- “el-Ketb” (الكتب) : Tulum, kırba vb eşyayı birbirine iliştmek⁷; lafız ve kelimeleri nazım haline koymak, isbat, takdir, icâb, farz ve yazı yazmak⁸.
- “el-Kitâb” (الكتاب) : Toplu olarak yazılmış şeylere verilen ad⁹, mektup¹⁰, Tevrat¹¹, “Kur’an”¹², kader¹³, hüküm¹⁴, sahîfe, Ümmü’l Kitâb olarak bilinen Fâtîha Sûresinin ismi¹⁵, üzerine yazılan şey¹⁶, ileti¹⁷, kontrat¹⁸.
- “el-Kitbe” (الكتبة) : Çoğaltılacak kitap ve mektubu yazmak,durum¹⁹.
- “el-İktâb” (الإكتاب) : Yazı öğretmek²⁰, bir kimsenin kendisi için yazdırması²¹.

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “K-t-b”, Kâhire, ts. , V, s. 3816 .

² *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lugat*, Komisyon, s. 341, Fatih Yayınevi, 2. bs. , İst. 1973.

³ Munir Baalbaki, Ruhi Baalbaki, *al-Mavrid*, s. 330, Lübnan 2003

⁴ A. e. , a. y.

⁵ Serdar Mutçalı, *el-Mu’cemu’l-Arabi’l Hadîs*, 1995, İst. s. 749.

⁶ el-Kalkaşandî, *Subhu’l-Âşâ fî Sinaâtî’l-İnşâ*, Beyrut 1987, s. 81

⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V, s. 3818, Firûzâbâdî, *Kâmus Tercümesi*, çev. Asım Efendi, İst. 1225/1820, II, s. 555 vd

⁸ Firûzâbâdî, *a.g.e.*, II, s. 455

⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V, s. 3816

¹⁰ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, thk. Mahmud Muhammed Tınâhî, Mektebetu’l-İslamiyye, ts. , IV, s. 148; Munir Baalbaki, Ruhi Baalbaki, *a.g.e.*, s. 330.

¹¹ Kur’ân, Bakara 2/102.

¹² Kur’ân, Nisa, 4/101; Munir Baalbaki, Ruhi Baalbaki, *a.g.e.*, s. 330.

¹³ İbn Fâris, *el-Mu’cemu’l Makâyîsî’l-Luğa*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî 1972, s. 109; *Lârûs*, Halil el-Cûr, s. 985, Paris 1987.

¹⁴ Kur’ân, Enfâl, 8/68; Müslim, *Sahih*, Beyrut 1976, Hudud 29(XII,602) nr 25; İbn Fâris, V. s.159; Halil el-Cûr, *a.g.e.*, a. y.

¹⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3814 Komisyon; *el-Mu’cemu’l-Arabiyyi’l-Esâsî*, Alecco 1989, s. 1027; Halil el-Cûr, *a.g.e.*, s. 985

¹⁶ Halil el-Cûr, *a.g.e.*, s. 985.

¹⁷ Munir Baalbaki, Ruhi Baalbaki, *a.g.e.*, s. 330.

¹⁸ Serdar Mutçalı, *a.g.e.*, a. y.

¹⁹ Firûzâbâdî, *a.g.e.*, II, s.1158; İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3817.

²⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3817.

²¹ Firûzâbâdî, *a.g.e.*, II, s. 458; İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3817.

“et-Tektîb” (التكتيب) : yazdırmak, çok yazı yazmak, yazı öğretmek, askeri tazim etmek²², dikte etmek²³.

“el-İktitâb” (الإكتتاب) : kendisi okuyup başkasına yazdırmak²⁴ kopye etmek, kopyesini almak²⁵ anlamına gelen ve Kur’ân-ı Kerim’de zikredilen²⁶ bu kelimeyi el-Beydâvî (ö.685/1286) “kendisi için yazdırdı” veya “imlâ ettirdi” anlamında kullanmıştır.²⁷

“el-İstiktâb” (الإستكتاب) : kâtip tutmak²⁸, söyleyip yazdırmak²⁹, dikte etmek, yazmasını istemek, yazdırmak³⁰.

“el-Mükâtebe” (المكاتبة) : mükâtebe yapmak³¹, yazışmak, mektuplaşmak³².

“el-Mekteb” (المكتب) : kâtiplerin yazı öğrettikleri yer³³, sıbyan mektebi³⁴ anlamlarına gelir. Bunların yanı sıra ismi fâil olan Kâtib, kitâbet dairesinin temel unsurunu teşkil ettiği için müstakil bir başlık altında ileriki bölümlerde ele alınacaktır.

I.2.Istılah Manası

Sözlük anlamı bakımından bu kadar farklı anlamlar içeren “kitâbet” üzerinde, ıstılahî olarak da gelişim sürecine göre birçok farklı tarifler yapılmaya ihtiyacı hissedilmiştir. el-Kalkaşandî’ye göre (öl.321/1418) “kitâbet”; önce deri parçalarının dikilmesi, sonra ise örfte harflerin birbirine çatılması eylemine verilen isimdir. Yine el-Kalkaşandî’ye göre³⁵ İbn Arabî (ö.331/942) Kur’ân-ı Kerim’de geçen “Yoksa gayba ait bilgiler kendi yanlarında da onları mı yazıyorlar”³⁶ ayetinde “kitâbet”in ilme tahakkuk ettiğini söylemektedir.

Kitâbetin diğer ıstılah manası ise, toplum içindeki muhataplara karşı ölçülü konuşma ve belâgat özelliklerini kapsayan faydalı bir sanattır. Bu, iki kişinin birbiri ile muhatap olması, karşılıklı görüş alışverişinde bulunması, karşılıklı cedelleşme şekillerinin tezahürü olarak methetme, zemmetme, tuzak kurma, merhamet dileme, hayırlı bir işe teşvik etme şeklinde olabilir. Bunların da ötesinde; yapılan icraatlerin abartılması, insanın fiziki ayıplarının ortaya

²² İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3816 vd; Firûzâbâdî, *a.g.e.*, II, s. 457.

²³ Serdar Mutçalı, *el-Mu’cem el-Arabî el-Hadîs*, İst. 1995, s. 750.

²⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3816.

²⁵ Serdar Mutçalı, *a.g.e.*, 1995, İst, s. 750.

²⁶ Kur’ân, Furkân, 25/5.

²⁷ el-Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrarü’t-Te’vîl*, İst ts. II, s. 135.

²⁸ Firûzâbâdî, *a.g.e.*, II, s.457; İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3817.

²⁹ Komisyon, *el-Mu’cemu’l-Arabiyyu’l-Esâsi*, s. 1027.

³⁰ Serdar Mutçalı, *a.g.e.*, a. y.

³¹ Kur’ân, Nûr, 24/33.

³² Serdar Mutçalı, *a.g.e.*, s. 750.

³³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, V. s. 3817.

³⁴ Firûzâbâdî, *a.g.e.*, II, s. 458.

³⁵ el-Kalkaşandî, *a.g.e.*, I, s. 81 vd.

³⁶ Kur’ân, Tûr, 52/41.

çıkartılması, resmi yazışmalar, önceki milletlerin haberlerinin aktarılması hatta ve hatta insanın kaderinin yazılmasında dahi kitâbetin önemi açıkça görülmektedir.³⁷

Kitâbetin terim anlamını Mevâddü'l-Beyân'ın yazarı Ali b. Halef el-Kâtib şöyle açıklamaktadır: “Kitâbet ruhani ve cismani bir sanattır”. Yazar, ruhanilik ve cismanilik arasındaki farkı ise şöyle belirtir: “Ruhaniyetten kasıt; kâtibin lafızları kafasında tasavvur ederek kendi zihninde oluşan şekilleri birbirine eklemesidir. Cismaniyete gelince kalemle yazılan hattın neticesinde oluşan şekillerdir. Gizli ve akıl ölçüleri içindeki soyut kavramlar; açık, hususi bir şekil halini alır. Halef el-Kâtib'in yazım aletinin kalem olduğunu söylemesinin sebebi ruhaniyetle cismaniyet arasındaki sınırı ortaya koymasıdır. Şüphesiz ki ruhaniyetle cismaniyet arasındaki sınır kalemin yazdığı, zihnin tasavvur ettiği tüm şeyleri kapsamaktadır.³⁸

İbn Haldûn, Mukaddime'de kitâbetin tarifini şu şekilde yapmaktadır: “Kitâbet nefiste/akılda olan şeye delâlet etmek üzere kulak vasıtasıyla işitilen kelimeleri gösteren harf biçimindeki bir takım resimler ve şekillerdir.”³⁹

Kitâbetin sözlük ve ıstilahî manasından sonra faydalarına kısaca değinecek olursak; beşerî bir özellik taşıyan kitâbet, düşünme eyleminde olduğu gibi insanı hayvanattan farklı kılan şerefli bir sanattır. Yazı, insanın zihninde olana sahip olmasını sağlar. Uzak ülkelerde olanlara bu vasıta ile maksatlar anlatılır. Böylece ihtiyaçlar görülerek doğrudan görüşme masrafı ortadan kalkmış olur. İlimlere, marifetlere eski kavimlerden kalma kitâbete onun sayesinde ulaşılır. Bir bölgede medeniyetin gelişmesiyle yazının gelişmesi paralellik gösterir.⁴⁰ İşte tüm bunların neticesinde “kitâbet” sanatların en şerefli, işlerin en faziletlisidir. Kitâbetin bir bölümünü içeren inşâ sanatı hükümdarların önem verdiği bir sanat haline gelmiştir. İnsanoğlu ile yazı sanatını, insanoğlunun yaşamı devam ettiği sürece birbirinden ayırmak ihtimal dahilinde değildir. Altın çağlarını yaşamış toplulukların ilmin temelini oluşturan kitâbet sanatında ileri oldukları da müşahade edilmiştir.⁴¹

Sonuç olarak kitâbet ile, ruhlarda bir hayranlık uyandıran, kâtiplerin, içerisinde bütün mahâretlerini göstermeye çalıştıkları, ediplerin büyük ilgi gösterdikleri, tenkitçi âlimlerin de inceledikleri ve pek çoklarının hayranlık sonucu ezberleyip muhafaza ettikleri el-Kitâbetü'l-

³⁷ es-Semerkandî, “Cihan Makale” (Erbaa Mâkâlât), çev. Muhammet Behtâvî, Dâru'l Beyzâ 1982, s. 45.

³⁸ Ebu'l-Hasan, *Mevâddü'l-Beyân*, thk. Fuaz Sezgin, Frankfurt, 1986, s. 28 vd.

³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Kâhire 1813, s. 375 ; Krş. çev. Süleyman Uludağ, *Mukaddime*, İstanbul 1983, II, s. 967

⁴⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.* , s. 375.

⁴¹ el-Kalkaşandî, *a.g.e.* , I, s. 30.

İnşâyye, el-Kitâbetü'l-Fenniyye veya el-Kitâbetü'l-Edebiyye olarak adlandırılan nesir türünü kastedilmektedir.⁴²

⁴² Kenan Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998, s. 151.

I.BÖLÜM

BİRİNCİ ABBÂSÎ DÖNEMİ ÖNCESİ KİTÂBET

I. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE KİTÂBET

Sahih ve güvenilir kaynaklar Câhiliye dönemi kitâbeti hakkında pek az bilgi vermektedir. Bu dönem yazısı hakkındaki bilgiyi İslâm'dan sonra kaleme alınmış tarihi nakillerden, efsanelerden, atasözlerinden ve şiirlerinden elde etmekteyiz. Bir takım tarihi nakiller ve efsaneler şeklinde de olsa bu malumat tarihi bir değer taşımaktadır. Hz. Peygamber zamanına kadar Araplar herhangi bir yazı stili geliştirmiş değillerdi. M.S. 328 senesinden kalma İmrü'l-Kays'ın eski Arapça Kitâbesi, Haleb'in güney-doğusunda Zebed (m.512 yılından kalma) "Laccâ"daki Harran (M.568'den kalma) ve aynı asırdan kalma Ummu'l Cimâl Kitâbeleri olmak üzere sadece üç kitâbe, İslâm öncesi devirden günümüze kadar intikal edebilmiş tarihi vesikalardır. 525'ten 622'ye kadar olan süre içerisinde Câhiliye dönemine ait sihir, numuziyyet ve hekimlik ile ilgili birkaç formülden başka müsbet ilimler ile ilgili bir yazılı vesika mevcut değildir. Herhangi bir yazı sistemi tam manasıyla tekâmül edip gelişmemiş olduğundan Câhiliye edebiyatında nesir pek iyi değerlendirilememiştir.⁴³

Bilindiği gibi Câhiliye dönemi Arapları çoğunlukla okuma – yazma bilmeyen bir toplum idi. Bununla beraber İslâm öncesi Arapları arasında yazı, abartıldığı kadar da az kullanılmıyordu. Tarihi kaynaklarda okuma – yazma bilen simalar hakkında kayıtlar vardır. Bu dönemde okuma-yazma bilen yedi kadın yirmi dört kişinin isimleri zikredilmektedir. İsimleri zikredilen kişilerin çoğunu Hz. Peygamberin kâtipleri arasında görmekteyiz.⁴⁴ Mekke'de çocuklara okuma – yazma öğretimi ile uğraşıldığı göze çarpmaktadır. Ancak ihtiyaç duyanlar bunu öğrenebiliyordu.⁴⁵

Câhiliye döneminde kitâbetin temelini oluşturan şiir, yazının yetersizliği sebebiyle daha çok hafızaya dayanan sözlü rivayet yoluyla yayıldı ve korundu. Bu nedenle şiirler edebî bir mahsul olup yazılıp aktarılıncaya kadar bir kısmı unutuldu. Her kabilenin sanatkârlarının şiirlerine ve neseplerine dair bilgileri, hatıralarını yazdıkları bir divanları vardı.⁴⁶

Şiir Arapların büyük değer verdikleri bir sanat dalı olduğu için şairlerin etrafında toplanıp, okudukları kasideleri dinlerlerdi. Ukâz, Mecenne, Zü'l-Mecâz gibi ünlü panayırarda

⁴³ Hitti,I, Philippe K. , *History of The Arabs*, London, 1960. Krş. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1995 s. 133.

⁴⁴ el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldan*, Beyrut 1978, s. 456-457

⁴⁵ H.İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, Kâhire 1979, I, s. 66 vd.

⁴⁶ Çetin, "Arap Dili", III, s. 287.

Araplar alış veriş için toplanırlar, şairler de bunu fırsat bilerek şiirlerini halkın beğenisine sunarlardı. Her şairin mensup olduğu kabile şaire tezahüratta bulunurlardı. Panayırlarda en iyi kasideler seçilerek deve derisine yazılır ve “Mâbud”lardan uzak olmaması için Kâbe’ye asılırdı. “Ukâz” şiir sahasında panayırların en meşhuru du. Araplar arasında şiir ve şairin derecesi öyle bir mertebeye ulaşmıştı ki, şair değersiz birini övünce değeri yükselir, şerefli birini yerince itibarını azaltırdı. Ayrıca şiirler Arap tarihinin başlıca kaynakları arasında yer almaktadır. Arapların hayatını, ahlak ve âdetlerini bize tasvir ederek İslâm öncesi Araplar hakkında bilgi verir. Örneğin Câhiliye dönemindeki Besus Harbi’nin bize ulaşmasında şiir kaynak görevi yapmıştır.⁴⁷

Araplar şiirde olduğu gibi neseplerini bilmeyi de maharet saymışlardır. Kabileler arasındaki çatışmalar ve anlaşmalarda, önemli olan neseplerini açıklamaya mecbur kalmışlardır.⁴⁸ Sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılan nesep şecerelerinin yazıya aktarıldığına dair bir bilgiye rastlama imkanına sahip değiliz.

Konuşma ve yazı dili olarak Arap kabileleri arasında muhtelif lehçeler mevcuttu. Bunlardan Kureyş, Temîm ve Âmir lehçeleri en meşhurlarındandır. Ancak en çok itibar edilen lehçe fasih Arapça konuşan Kureyş lehçesidir. Kureyş lehçesi daha sonraları diğer lehçelerle karışmaya başladı. Çünkü ticari alışverişler ve kurulan panayırlar lehçelerin karışmasına neden oldu. Kur’an’ın Kureyş diliyle inmesinden sonra bu dil Arapların resmi dili halini aldı.⁴⁹

İslâmî dönemle Câhiliye dönemi arasında bir mukayeseye gidecek olursak kitâbet sanatının Câhiliye döneminde oldukça kısır olduğunu görürüz. Münferit teşebbüslerin mahsulü gibi görünen eserlerden başka yazılı edebî metnin intikal edip etmediği kesin olarak bilinmemektedir. Buna karşın edebî mahsullerin tedvinine Hulefâ-i Râşidin devrinde başlanıp sistemli olarak devam ettirildiğini görürüz.

II. İSLÂM’IN İLK DÖNEMİNDE KİTÂBET

II. I. İslâmiyet’in Kitâbete Verdiği Önem

Câhiliye döneminde, içerisinde bulunduğu sosyal ve kültürel yapı gereği, yazıya gereksinim duymayan Arap kabileleri, İslâmiyet’in hattı ve hitâbeti bir ölçüde zorunlu kılan, kullanım sahasını genişleten etkenleri de beraberinde getirmesi sebebiyle kitâbet alanında büyük bir atılım gerçekleşmiştir. Kitâbetin dînî ve içtimâî sahada tespit, tescil ve neşr vasıtası

⁴⁷ Komisyon, *Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, s. 165 vd.

⁴⁸ H. İbrahim Hasan, *a.g.e.*, I, s. 66 vd.

⁴⁹ el-Hammâde, *el-Mektebetü fi’l-İslâm Neş’etuhâ ve Tatavvuruhâ ve Mesâiruhâ*, Beyrut 1981. s. 12.

olarak kullanılması, geçmişteki üç asırlık hayatından daha fazla olgunluğa ulaşmasına neden olmuştur.

İslâmiyet'in ilk dönemlerindeki yazının bu gelişimini Arap yazısının zirveye ulaştığı anlamında algılamamak gerekir. İbn Haldûn'un İslâmiyet'ten önce Arapların bedevî ve sanattan uzak olmaları nedeniyle sahabenin de yazıda hata yapabileceği görüşü doğru bir tespittir. "Sahabe yazıyı pek iyi bilmezdi" demek onlar için bir eksiklik değildir. İslâm dininin birinci kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'in hem kendisinin yazıyla tescil edilmesi ve hem de birçok ayette kitâbetin ilâhi bir kaynağa bağlanması yazının Müslümanların hayatında zorunlu hale gelmesi demektir. Kur'ân-ı Kerim'in ilk inen ayeti okuma – yazmadan bahsetmektedir. "Oku! Rabbin en büyük kerem sahibidir. O ki kalemle yazmayı öğretti."⁵⁰ Yine Allah-u Teâlâ yazım aleti olan kaleme yemin etmektedir. "Kalem ve kalemle yazdıklarına and olsun."⁵¹ Surenin başında zikredilen mukatta'a harfi "Nûn" ilim ve marifetin aracı olan hokkaya ve mürekkebe işaret eder. Kaleme ve yazıya yemin edilmesi kalem ve yazının önemini vurgular. İşaret edilen kalemin vahiy yazan hokka ve divit olması muhtemeldir.⁵²

Yazım aleti olan kalem ve mürekkepten bahsettikten sonra yazı yazılacak alet de belirtilmiştir. "Andolsun Tûr'a yayılmış ince deri üzerine satır satır yazılmış kitaba"⁵³ derken Kur'ân'ın, deri parçaları üzerine yazıldığına işaret etmekle birlikte yazının bir araya gelmesiyle oluşan kitaba da yemin ettiği görülür. Yine Ğaşiye Sûresinde geçmiş dinlerin yazılı metinlerinden de bahsedilmektedir. "Bu (hükümler) ilk sahifelerde de vardır. İbrahim ve Musa'nın sahifelerinde"⁵⁴ bu ayetler geçmiş ilâhi dinlerin temel prensiplerinin de yazıya döküldüğünü, yazının dini sahada toplum ıslahı için bir iletişim aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. İnfitar suresinde de Allah-u Teâla yazmayı, meleklerine yapmış oldukları görev neticesinde değerli olarak isimlendirmiştir. "Oysa üzerinizde koruyucu (yaptıklarınızı zaptedici melek)lar vardır. Değerli yazıcılar yaptığımız her şeyi bilirler."⁵⁵

Yukarıda gördüğümüz şekliyle Allah-u Teâla'nın vahiy yoluyla yazıya keyfiyet kazandırmasının dışında Hz. Peygamber (s.a.v)'in, bilginin yazı ile tespit ve muhafazasını, çocuklara okuma yazmayı tavsiye eden sözleri bulunmaktadır. Buhârî'de yazı öğrenmeyi mecbur kılan şu hadis zikredilmektedir: " Vasiyetname ile bırakılacak malı olan müslümanın bu vasiyetnameyi yazmadan iki gece bile geçirmesi câiz değildir."⁵⁶

⁵⁰ Kur'ân, Alak, 96, 1/4.

⁵¹ Kur'ân, Kalem, 68, 1.

⁵² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İst. 1991, X, s. 6.

⁵³ Kur'ân, Tûr, 52/1-3.

⁵⁴ Kur'ân, Ğaşiye, 87/15-19.

⁵⁵ Kur'ân, İnfitar, 82/10-12.

⁵⁶ el-Buhârî, 551, III, 186, nr. 1.

Hız. Peygamber'in değişik yollarla yazı sanatını gelişmesine katkıda bulunmasına bir örnek de Bedir'de esir alınan bazı kimselerin 10 Medinelî çocuğa okuma-yazma öğretmesi neticesinde serbest bırakılacakları şekilde anlaşmasıdır.⁵⁷ Günümüzde oldukça revaçta olan yabancı dil öğrenme konusundaki girişimlerin o dönemde Hız. Peygamber Yahudilere güvenmediği için Zeyd b. Sâbit'e İbrânice yazısını öğrenmesini emretti. O da 15 gün gibi kısa bir sürede İbrânice yazısını öğrendi. Zeyd b. Sâbit'in başka dilleri de öğrendiği rivayetler arasındadır.⁵⁸

Bu faaliyetlerin ışığında Medine, İslâmî dönemin başlangıcında hattın ilk gelişim merkezi oldu. İslâmiyet ilk geldiğinde okuma-yazma bilenlerin sayısı 24 idi. Daha sonra sadece vahiy kâtipliği yapan 40-50 kişinin ismi zikredilmektedir. Bu da, gerek Kur'ân'ın gerekse Hız. Peygamber'in bu konuda yapmış olduğu tavsiyelerin meyvelerini verdiğine işarettir.

II. 2. Kur'ân'ın Yazılması Ve Vahiy Kâtipleri

II. 2. I. Kur'ân'ın Yazılması

İslâm'ın ilk döneminde, yazının gelişmesinde en önemli faktörlerden birisi Kur'ân'ın yazılmasıdır. Kur'ân-ı Kerim nüzul sebeplerine uygun bir şekilde zaman aralıklarıyla 23 senede tamamlanmıştır. Allah Rasûlü ne zaman bir vahiy alacak olsa bunu, önce bunu erkeklerden bir topluluğa sonra da kadınlardan oluşan ayrı bir topluluğa tebliğ ederdi. Bundan sonra ise kâtiplerden birini çağırarak ona kendisine vahyedilmiş olan ayetleri kaydettirip yazı ile tespit ettirirdi. Kâtip yazı işini bitirince de ona yazdığı ayet metnini yüksek sesle okumasını emreder ve böylece fazlalık veya eksiklik var ise düzeltirdi. Yeni vahyin daha önceki vahiyler arasında nereye konacağını Hız. Peygamber tespit ederdi.⁵⁹

Hız. Peygamber inen parçaların yazılmasının yanında çoğaltılması emrini de verdi. Ayrıca O'nun ezberlenmesini de istiyordu. Resûlullah inen ayetlerin hepsini baştan sona okur, ellerinde nüsha bulunanlar da yaptıkları hataları düzeltirlerdi. Ömrünün son zamanında Cebrâil iki defa Kur'ân'ı tilâvet ettirdi. Vahiylerin inişi Hız. Peygamber'in vefatına kadar devam ettiği için onun sağlığında tam bir kitap olarak toplanamadı. Resmî vahiy kâtipleri tarafından yazılıp nüshaları çıkartılan ayet metinleri Resûlullah tarafından saklanmayıp, vahiy kâtipleri tarafından isteğe bağlı olarak çoğaltılırdı.⁶⁰ Kur'ân'ın yazılması hiçbir mukaddes kitaba nasip olmayacak şekilde organize ve her an Resûlullah'ın gözetiminde gerçekleşti. Herhangi bir tahrife karşı bütün önlemler alındı. Allah-u Teâlâ bu teminatı vermektedir.⁶¹

⁵⁷ Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, İst. 1967, s. 25.

⁵⁸ ed-Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhû fi Nesri'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, ts. , s. 95.

⁵⁹ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İst. 1991, II, s. 697-698.

⁶⁰ A. e. , II, s. 701.

⁶¹ Kur'ân, Hicr, 15-9.

Hız. Peygamber döneminde Kur'ân yazı özelliğine kısaca değinecek olursak, bu dönemde yazının noktasız ve harekesiz olduğu görülmektedir. Ancak, Hamîdullah'ın belirttiğine göre son dönemlerde yapılan kazılarda Hız. Peygamber'in hareke yerine geçen noktalardan haberdar olduğu tahmin edilmektedir.⁶²

II. 2. 2. Vahiy Kâtipleri

Kendisi ümmî olan Hız. Peygamber'i gerek Kur'ân'ın yazılmasında gerek İslâm'ın tebliğ maksadıyla ve gerekse devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir yere sahip olan belgelerin güvenilir, becerikli kâtiplere ihtiyacı vardı. Daha önce de zikrettiğimiz gibi İslâmiyet geldiğinde az sayıda okuma – yazma bilen kişilerin çoğu Hız. Peygamber'e kâtiplik görevinde bulundular. Vahiy kâtiplerini üç grupta toplayabiliriz:

- a) Birçok müellif tarafından ismi zikredilen meşhur kâtipler. Örneğin Ali b. Ebî Tâlip, Osman b. Affan, Zeyd b. Sâbit bunlardandır.
- b) Birinci grupta olduğu gibi çok fazla ismi geçmeyen kâtipler. Bunlara örnek olarak da Ebû Bekr es-Sıddîk, Ömer b. Hattâb, Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi verebiliriz.
- c) Üçüncü grup ise isimleri el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve diğer bazı kitaplarda isimleri geçen, ancak bazı müellifler tarafından Hız. Peygamber'in kâtipleri arasında görülmelerine pek ihtimal verilmeyenlerdir. Ca'fer, Abbas, Abdullah b. Abî Bekr bunlardandır.⁶³

İslâm'ın ilk dönemlerinde kitâbetin sadece Kur'ân'ın yazılmasında değil bir çok alanda kullanıldığını görmekteyiz. İslâm'a davet amacıyla devlet başkanlarına mektup yazıldığı gibi bir çok sulh anlaşmaları da yazılmaktaydı.⁶⁴ Bunları Hamîdullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye'de toplamıştır.⁶⁵ Ubeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit vahyin dışında Resûlullah'ın mektuplarını, iktâ belgelerini ve diğer diplomatik belgelerini yazarlardı. Ayrıca Abdullah b. Erkam ez-Zührî devamlı olarak mektupları yazanlardan birisidir. Resulullah kâtipler bulunmadığında ordu kumandanlarına, hükümdarlara mektup ya da bir kimseye iktâ yazma ihtiyacı duyduğunda yanında hazır bulunan herhangi bir kâtime yazmasını emrederdi.⁶⁶

Resûlullah, Abdullah b. Erkam'a o kadar güveniyordu ki, yazdırdığı mektupları okutturmadan kapatıp gönderiyordu. Mektuplara cevap yazdığına "isabet ettin"

⁶² Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İst. 1993, s. 52.

⁶³ el-Âzâmi, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 12.

⁶⁴ ed-Dayf, *a.g.e.*, s. 95-99.

⁶⁵ Geniş bilgi için *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*'ye bakınız.

⁶⁶ İbn Abdî'l-Berr, *el-İstî'ab fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I, s. 69; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I, Kâhire 1970-1972, s. 28.

buyuruyordu. İşte bütün bunların neticesinde Hz. Ömer, halifeliği döneminde onu Beytu'l-Mâl'e bakmakla görevlendirdi.⁶⁷

Alî b. Ebî Tâlib'in biyografisinde Hz. Peygamber'in ahitnâmelerini, anlaşma yaptığında anlaşma metinlerini mühürlediği rivayet edilmektedir.⁶⁸ Muğîre b. Şu'be ve Husayn b. Numayr halk arasındaki muameleleri yazarlardı. Ayrıca Hâlid b. Saîd ve Muâviye b. Ebî Süfyân bulunmadığı zamanlarda onların yerine kâtiplik yaparlardı.⁶⁹ Abdullah b. Erkam ve Alâ b. Hadramî, diğer görevlerinin dışında kendi kabileleri ile ilgili belgeleri yazarlardı. Hanzala b. Rebî'a, Ekrem b. Sayfî bütün kâtiplerden hiçbirisi bulunmadığı zaman onun yerine görev yaparlardı.⁷⁰

Mektup kâtibi ile mektubu yazdıranı birbirinden ayıran en temel unsur ise mektubun sonuna konulan peygamber mührü idi. Hz. Peygamber'in mektupların sonunu mühürlediğine dair Buhârî'de şöyle bir rivayet geçmektedir: “Resûlullah, Rum'a mektup yazmak istediğinde kendisine mektup mühürlü olmaz ise okumazlar denildi. O da gümüşten bir mühür edindi. Nakşı da Muhammedü'r-Resûlullah'dır. Resûlullah'ın elinde mührün beyazlığını görüyor gibiydim.”⁷¹

II. 3. İlk Kullanılan Yazım Aletleri

Kitâbet sanatının pratik kazanıp yaygınlaşmasında önemli fonksiyonu olan yazım araç-gereçlerinin Resûlullah dönemindeki durumunu kısaca gözden geçirmemiz yazı sanatının o gün içerisinde bulunduğu şartların değerlendirilmesi açısından faydalı olacaktır. Geçmiş milletlerin üzerine yazı yazdıkları maddeler birbirinden farklı idi. Çinliler ottan yapılmış kağıda yazıyorlardı. Çoğu milletler kağıt yapımını onlardan öğrendiler. Hintliler beyaz ipek parçasına, İranlılar ise manda, sığır, koyun ve vahşi hayvan derilerine, beyaz ince taşlara, bakır, demir levha üzerine, düzgün yapraksız hurma dalına, koyun ve develerin kürek kemiklerine yazıyorlardı. İranlılara komşu olması nedeniyle Arapların kullandığı yazı malzemesi de bu idi. Allah Resûlü bazı yazışmalarını deri üzerine yazdırırdı. Sahabe uzun süre dayanması nedeniyle Kur'an'ın ince deri parçası üzerine yazılması hususunda görüş birliğinde bulundular. Bu durum Harun Reşîd zamanına kadar devam etti.⁷²

el-İsâbe'de zikredilen rivayet Hz. Peygamber'in yazıyı deri üzerine yardığını göstermektedir.⁷³ Ayrıca Hamîdullah el-Vesâik'de olayı şöyle anlatır: “Resûlullah'ın Tebük'e

⁶⁷ el-Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, thk. İbn Türkânî, Beyrut 1896, s. 126.

⁶⁸ İbn Abdi'l-Berr, *a.g.e.*, I, s. 69.

⁶⁹ el-Kettânî, Şeyh Abdulhayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I, Beyrut ts., s. 123.

⁷⁰ ed-Dayf, *a.g.e.*, s. 96.

⁷¹ el-Buhârî, *Libas*, 77/52, VII, s. 53, nr.1, İbn Sa'd, I, s. 471.

⁷² el-Kalkaşandî, *a.g.e.*, II, s. 514 vd.

⁷³ Geniş bilgi için bkz.: İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, s. 338.

geldiği haberi kendilerine ulaştınca, Mâlik b. Ahmer ona yazarak Müslüman oldu ve kendisini İslâm'a davet eden bir belge yazdırmasını istedi. O da onun isteğini bir deri parçasına yazdırdı.⁷⁴

Kur'ân'da da üzerine yazı yazılan maddelerden bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi "Levh" olup Burûc suresinde şöyle geçmektedir: " Bu kitap Levh-i Mahfûz'da bulunan şanlı bir Kur'an'dır."⁷⁵ İkincisi ince deri anlamında "Rakk" olup, ayette şöyle zikredilmektedir: "Tûr'a ve yayılmış ince deri üzerinde satır satır yazılmış Kitab'a andolsun."⁷⁶ Üçüncüsü ise "Kırtâs" veya aynı anlama gelmekte olan "Sahife" olup, ayette: "Eğer sana kağıt üzerine yazılmış bir kitap indirmiş olsaydık da onu elleriyle tutsalardı."⁷⁷ şeklinde zikredilmektedir. Mekke'de Kur'an yazım malzemeleri daha sınırlı gözükmekteydi. Yazı, özellikle taşınması kolay, hafif malzemeler üzerine yazılmaktaydı. Medine'ye hicretten sonra yazı malzemesi daha da arttı. Bunun sebebi ise, orada yerleşik bulunan Yahudilerde okuma-yazma oranının yüksek olması, yazı yazılacak malzemelerin de fazla olmasını gerektiriyordu.⁷⁸

Şüphesiz ki yazı malzemeleri de yazının intikali ile paralellik göstermiştir. Uzun süre kürek kemiklerinin, hurma ağaçlarının ve derilerin kullanılması o bölgenin doğal şartlarından kaynaklanmaktadır. Sınırların genişlemesi, muhaberatin ve ilmi çalışmaların artmasıyla birlikte yazı malzemelerinde sürekli bir gelişme olmuştur. Kağıdın, zamanla deri ve diğer ismi zikredilen malzemelerin yerini almasıyla da yazı sanatında büyük bir ilerleme kaydedilmiştir.

II.4. Değişik Vesilelerle Yazılan Yazılar

II.4.1. Medine Anayasası

Mekke Müslümanları Medine'ye hicret ettikten sonra Hz. Peygamber Mekkeli muhâcirleri, Medineli Müslümanları, Yahudileri ve İslâm'ı henüz kabul etmeyen Arapları istişare için çağırdı ve bir devlet anayasası çıkardı. Bu dünya tarihinde ilk yazılı devlet anayasasıdır.⁷⁹

II.4.2. Nüfus Sayımı

Hicretten bir müddet geçtikten sonra Resûlü Ekrem Müslümanların nüfus sayımını yapmış ve "İslâm'a girenlerin isimlerini bana yazınız" demiştir. Buna uyarak O'na bin beş yüz kişinin isimleri yazdırıldı.⁸⁰

⁷⁴ Hamîdullah, *el-Vesâik*, s. 202.

⁷⁵ Kur'ân, Burûc, 85/22.

⁷⁶ Kur'ân, Tûr, 52/1-3.

⁷⁷ Kur'ân, En'am, 6/7.

⁷⁸ Öztürk, s.70.

⁷⁹ Hamîdullah, *Hadis Tarihi*, s. 27.

⁸⁰ Buhârî, 56/181, nr 1, IV, s. 34.

II.4.3. Beratlar

Hicretten evvel Temîm ed-Dâriye, Filistin’de Habrun Kasabası bir imtiyaz beratıyla ve sarıh bir şartla verilmiştir. “Allah’ın lütfu ile bu şehir fethedildiği zaman o senin olacak.”⁸¹ Hudeybiye anlaşmasında maddeleri yazılmış bazı kelimelerin silinmesinde münakaşa çıkmıştır.⁸²

II.4.4.Dînî Tebliğ Maksadıyla Gönderilen Mektuplar

Resûl-ü Ekrem, Habeşistan meliki Necâşi’ye, Bizans İmparatoru Heraklius’a, Mısır’da Mukavkıs’a, Fars kralı Ebreviz’e İslâm’a davet maksadıyla göndermiş oldukları mektuplar günümüze kadar gelmiştir.

II.4.5.Yahudilerle Yapılan Anlaşmalar

Zeyd b. Sâbit’in Rasulullah’ın isteğiyle İbrânice öğrendiğini söylemiştik. Zeyd, Yahudilere mektuplar yazdı ve onlardan gelen mektupları Resûlullah’a okudu.⁸³

II.4.6.Kur’ân Tercümeleri

Bazı İranlılar İslâm’ı kabul ettiler ve geçici olarak kendi ana dilleri olan Farsça namaz kılmalarına müsaade edilmesini rica etiler. İranlı Selmân-ı Fârisî, Fatiha suresini tercüme etti ve onlara gönderdi.⁸⁴

Dinî, ilmî ve bürokrasi sahasındaki gelişmelere paralel olarak İslâm dini, yazı sanatına da dinamizm kazandırdı. Çöldeki kuraklığı divitlerin ucundan dökülen mürekkep dindirdi.

III. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE KİTÂBET

Hulefâ-i Râşidîn döneminde dini ve idari hayatta, günlük muamelatta yazının ehemmiyeti artmaya devam etti. Hz. Ömer zamanında resmi mektepler açılıp muallimler tayin edildi. Resûlullah’ın hayatında değişik malzeme üzerine yazılmış olan Kur’ân-ı Kerim Ebû Bekr’in hilafetinde (632-634) Zeyd b. Sâbit tarafından bir araya getirilerek sahifeler halinde yazıldı. İslâm fetihleri sırasında Kur’ân-ı Kerim’i ezberleyenler arasında bir çoğunun şehit olması ve muhtelif yerlerde bazı kıraat ihtilaflarının görülmesi üzerine Hz. Osman (644-656) Zeyd b. Sâbit’in yazdığı ve Hafsa b. Ömer’in elinde bulunan suhuftan “Mushaf” halinde bir nüsha istinsah ettirdi ve daha sonra bu mushaftan muhtelif yerlere gönderilmek üzere çoğalttırdı. Mushaflardan birini yanında bırakarak diğerlerini Kûfe’ye, Basra’ya, Şam’a, Mekke’ye,

⁸¹ Hamîdullah, *a.g.e.*, no 43, s. 66.

⁸² İbn Hişam, III, Abdülmelik Hişam b. Eyyüb el-Himyârî, (öl. 213/828), es-Sîretü’n Nebeviye, thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrâhim el-Ebyârî-Abdülhâfiz eş-Şelebî, Beyrut ts.; s. 373; Hitti, s. 118.

⁸³ el-Buhârî, 93/40, nr. 1, VIII, s. 120.

⁸⁴ Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, s. 33.

Yemen'e ve Bahreyn'e birer öğretici ile birlikte gönderdi. Böylece İslâmî devirde kitap haline getirilen ilk metin Kur'ân-ı Kerim oldu.⁸⁵

Kitâbet dairesinin kurumsallaşması Hz.Ömer'le birlikte başlamaktadır. Hz. Peygamber döneminde yazı alanında gelişmeler olmuşsa da bu genellikle dinî sahada göze çarpmaktadır. Hz. Ömer döneminde ise devletin bütün kurumlarında yazı bir araç olarak tam teşekküllü bir şekilde kullanılmaya başlandı. Şimdi bu dönemde devletin kurumsallaşmasında önemli bir atılım olan divanlar üzerinde durmaya çalışalım:

Divan, batı dillerine olduğu gibi Arapça'ya da Farsça'dan geçmiş bir kelimedir. Kelimenin kökeninin Farsça olduğu noktasındaki görüş ağır basmakla birlikte, farklı görüşler de ortaya atılmaktadır. Bazıları kelimenin yabancılardan alındığını savunurken bazıları da Arapça asıllı olduğunu iddia etmektedir.⁸⁶

“Dîvan” kelimesinin aslı “Divvân”dır. “vâv”ın biri hafzedilerek onun yerine “yâ” geçmiştir. Cemisi “Devvâvîn”dir. Kâtiplerin oturduğu yer anlamında “dâl”ın kesresiyle okunur, fetha olarak okuyanlar da vardır ancak bu okuyuş hatalıdır.⁸⁷ Dîvan devlet dairesine ait mallara, yapılan işlere, bu işlerde çalıştırılan asker ve diğer memurlara ait kayıtları tutmak, saklamak için kurulan yerdir.⁸⁸

Resûlullah devlet işlerini ashabının yardımıyla yapıyordu. Onlardan her biri Resûlullah'ın verdiği görevleri yerine getiriyor, böylece “Dîvan” olarak isimlendirilen belirli mekanlara gerek kalmıyordu. İlk halife döneminde de bu böyle devam etti.Hz. Ömer'in halifeliği ile birlikte sınırlar genişledi, devletin idari ve mali işleri arttı. Bu durum divanların kurulmasını zorunlu hale getirdi. Hz. Ömer'in dîvanı tesisine yol açan olaylar hakkında kaynaklarda farklı rivayetler kaydedilmiştir. Tarihçilerin bir kısmı Hz. Ömer'in divanları kurmasını şu olaya bağlamaktadır: Ebû Hureyre, Bahreyn tarafından pek çok mallarla birlikte Medine'ye, Hz. Ömer'e gelir. Hz. Ömer Ebû Hureyre'ye “Ne kadar mal getirdin?” diye sorar. Ebû Hureyre de, “500.000 dirhem” cevabını verir. Hz. Ömer bu malları çok bulur ve Ebû Hureyre'ye “Ne söylediğini biliyor musun?” diye tekrar sorar. O da; “Evet 500.000 dirhem” diye aynı şekilde cevaplar. Hz. Ömer : “O mallar helal kaynaklı mıdır?” diye sorar. Ebû Hureyre de : “Bilmiyorum, ancak şu gördüklerini biliyorum.” der. Bu konuşma üzerine Hz. Ömer minbere çıkarak Allah'a hamd-ü senadan sonra topluluğa şu konuşmayı yapar: “Ey İnsanlar! Biliniz ki bana pek çok mal geldi. İsterseniz bu malları size ölçerek, isterseniz sayarak dağıtayım.” Bu konuşma üzerine cemaatten Velid b. Hîşam b. Muğîre şunları söyler: “Ey Mü'minlerin Emîri!

⁸⁵ Hitti, s. 123.

⁸⁶ ed-Durî, “Dîvan”, *The Encyclopedia of Islâm*, Leiden, E. J. Brill, London 1965, II, s. 323.

⁸⁷ el-Kalkaşandî, *a.g.e.* , I, s.123-124.

⁸⁸ A. e. , s.123-124; İbn Manzûr, *Edebu'l-Kâtib*, I, s. 50.

Ben İranlıları gördüm. Onlar bir divan kurdular. Dağıtım işlerini de o dîvan yürütür. Malları bir deftere kaydederler. Sen de bir divan kur, mal dağıtım işini onlar görsün, herkes deftere göre alsın, kimin ne aldığı oraya yazılsın.” Diğer taraftan Hz. Osman b. Affan bu konudaki fikrini şu sözlerle ifade etmiştir: “İnsanlara dağıtılmak üzere oldukça fazla mal görüyorum., eğer saymazsak kimin aldığını kimin almadığını bilmemiz mümkün değil, ben bundan korkuyorum.” Bütün bu sözler üzerine Hz. Ömer teklifleri uygun bulmuş ve Ukeyl b. Ebî Talip, Mahrama b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırmıştır. Bu kimseler Kureyş'in kâtipleridirler. Onlara, insanları konumlarına göre yazmalarını söylemiştir. Böylece iki dîvan ortaya çıkmış olup, bunlardan birincisi, Hz. Peygamber'in hanımlarından başlanılarak insanların yazıldığı (kaydedildiği) “Atâ Dîvânı” (Dîvânu'l-Atâ), ikincisi ise ordudaki askerlerin isimlerinin yazıldığı “Ordu Dîvânı” (Dîvânu'l-Cünd)'dür.⁸⁹ Dîvânın kurulması ile ilgili bu rivayetler dışında başka bir çok sayıda rivayetler bulunmasına rağmen biz sadece bu iki rivayeti kaydettik. Burada bizim için asıl olan, bir ihtiyaç hasıl olunca, başka teşkilâtlarda da olacağı gibi bu teşkilât için de, İran dîvân teşkilâtının örnek alınmasıdır.

Divanların kuruluş tarihi bir görüşe göre 15/636, bir diğer görüşe göre ise 20/641'dir.⁹⁰ İslâm dünyasında Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak maksadıyla tesis ettiği divanlar, öncelikle Emevîlerde, bilhassa Abbâsiler zamanında başta askeri ve özellikle mali sahada devlet işlerini organize eden müesseseler halini aldı.⁹¹

IV. EMEVÎLER DEVRİNDE KİTÂBET

İslâm tarihi içerisinde buhranlı dönemlerin başını çeken Hz.Osman ve Hz.Ali dönemi siyasi karanlığın Müslümanların üzerine çöktüğü, güçlünün zayıfı ezdiği, siyasi kurnazlıkların sanat haline geldiği bir dönemdir. Siyasi istikrarsızlık toplumun yükselmekte olan kültür seviyesini düşürmüştü, bütün maharet, parıldayan kılıçlarda ve kılıç kadar keskin olan diplomatik mektuplardaki edebi özelliklerde ortaya çıktı. Bu yüzden konumuz olan kitâbet sanatı da, daha önce de değindiğimiz gibi oldukça donuk kaldı. Arapça sadece sanatsal özellik taşıyan mektuplarda gelişimini sürdürdü.

Hz.Hasan'ın (ö.41/661) halifeliği Muâviye'ye devretmesi ile bu yıl birlik yılı olarak anıldı ve tüm İslâm dünyası tek halife etrafında birleşti.⁹² Bu dönemden sonra fetih hareketleri

⁸⁹ el-Mâverdü, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, Mısır 1973, s. 203-204; es-Selbî, *Hadâretü'l-İslâmiyye ve'l-Fikri'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Vehbe, ts. , s. 109; Ahmed Abdurezzâk, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Usûri'l-Vustâ*, Kâhire 1990, s. 560-561.

⁹⁰ et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, ts. , IV, s. 64.

⁹¹ Aykaç, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvânlar*, (Basılmamış Doktora Tezi) , İst. 1993, s. 81.

⁹² el-Mesûdî, *Murûcu'z-Zehab*, thk, Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Kâhire 1964, II, s. 36.

neticesinde İslâm dinini yaymaya çalışan Araplar; Yahudi, Mecûsî ve Hristiyan dinine mensup insanlarla karşılaşp, onlarla tartışmaya girdiler. Bu tartışmalar esnasında yabancılardan bir çok fikir akımı Arap kültürüne geçti. Özellikle Yunanlılardan alınan mantık ilmi Araplar tarafından kabul gördü. Medreseler kuruldu, Halid b. Yezid b. Muâviye, kimya kitaplarının tercümesini, Ömer b. Abdülaziz ise tıp kitaplarının tercüme edilmesini istedi.⁹³

İşte tüm bu ilmî ve içtimaî çalışmaların neticesinde kitâbet gelişti. İslâmı yaymak için yapılan fıkıh münazaraları kaleme alındı. Arap dilinin gelişimi ile ilgili bir çok eser yazılmaya başlandı. Bunlardan en önemlilerinden biri Ebû Mihnef'tir. Yazmış olduğu eser sayısı otuz ikiye ulaşmıştır. Bütün bunların yanı sıra iktisadî ve siyasî gelişmenin ani olması sebebiyle bir çok problemler ortaya çıktı. Araplar, bu problemleri aşmak için fethettikleri toprakları milletlerin kültürel unsurlarını aldılar. Emevîler döneminde kitâbet çalışmalarını üç kategoride toplayabiliriz. Bunlardan birincisi Câhiliye dönemini içermektedir. Bu dönemde o dönemin şiirleri ve günleri (eyyâm) kaleme alınmıştır. İkincisi ise İslâmî dönemi içermektedir. Resûlullah'ın sireti ve hadisleri, Hulefâ-i Râşidin'in hayatı ve fetihleri, bu dönemin siyasi olaylarıdır. Üçüncüsü ise, fethedilen bölgelerdeki eski yönetimlerden kısmen değiştirilerek ve yeni bir muhtevaya bürünerek geçen siyasi ve sosyal kurumlardır. Emevîler yabancılarda içli-dışlı olmalarına rağmen tarih yazımında ilk dönemlerde onlardan etkilenmemeye ve sadece kendi tarihlerini kaleme almaya çalışmışlardır. Son dönemlerde ise bu katı kural değişerek fethettikleri milletlerin tarihlerini de incelemişlerdir.⁹⁴

Emevîler Döneminde bürokrasi kitâbet sanatının gelişmesine olabildiğince fazla miktarda fayda sağlamış görünmektedir. Bunun iki sebebi olduğu düşünülebilir. Birincisi, mektupları ve belgeleri yazanların fesahat ve beyan ilminde zirvede olmalarıdır. İkincisi ise Dîvan-ı Resâil'in kurulması ve burada profesyonel kimselerin görev almalarıdır. Sadece halifelerin divanlarında değil, vilayetlerdeki divanlarda da önemli kâtipler görev yapıyorlardı. Farslardan divanı almalarına rağmen, nesir yazımında onlardan etkilenmediler. Çünkü onların kendi yazı stilleri sağlam temellere dayanıyordu. Dini kitâbetin gelişmesi, hitabet sanatıyla bağlantılıdır. Kâtiplerin çoğu hitabette kendilerini geliştiriyorlardı. Dolayısıyla hitabette mahir olan yazı sanatında da ileri dereceye ulaşmış sayılıyordu.⁹⁵

Emevîler kitâbet sanatını daha iyi bir disiplin altına almak ve geliştirmek amacıyla Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde (41-60/661/680) "Kitâbet dairesinin organik bir biçimde ortaya çıkış şekli olan "Divânu'r-Resâil"i kurdular. Halife bütün yazışmaları okur ve

⁹³ Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, ts. , I, s. 162 vd.

⁹⁴ ed-Dayf, *a.g.e.* , s. 99 vd.

⁹⁵ ed-Dûrî, *Divan* , IX, s. 378.

yorumlarını yapar, hemen ardından da kâtip, dökümanları veya mektupları hazırlardı. Muâviye, bu mektup veya dökümanın orjinalini kontrol edilip mühürlenerek gönderilmesinden sonra bir kopyasının çıkartılıp saklanacağı yer olarak “Divânu’l-Hatem”i tesis etmiştir. Sahtekarlığı önlemek amacıyla da bir kontrol mekanizması kurmuştur. Muâviye daha sonra Abdülmelik b.Mervân tarafından yeniden ele alınıp düzenlenecek olan “Divânu’l-Berîd”i ilk inşa eden halifedir. Nüfus sayımı görevini de üstlenen “Divânu’l-Cünd” bu dönemde devam ettirilmiştir. Bunların dışında Bizans’taki benzerleri örnek alınarak giderlerin tutulduğu “Divânu’n-Nafakât”, devlet gelirlerinin bir kısmını teşkil eden zekât ve öşürleri tayin için “Divânu’s-Sadakât”, devlete ait gayr-i menkulleri denetlemek için “Dîvânu’l-Müstegallât”, sancakların ve bayrakların yapım ve bakımından sorumlu “Divânu’t-Tirâz” kurulmuştur.⁹⁶

Divanların en önemlisi olan “Resâil Divânî” , “Hatem Divânî” , “Tevkî Divânî” devlet kurumu olarak kitâbet dairesini oluşturdukları için bu divanlar üzerinde kısaca da olsa durmamız gerekmektedir.

IV.1. Dîvânu’r-Resâil

Arap Edebiyatı tarihinde önemli kurumlardan olan Dîvânu’r-Resâil, yazışma, haberleşme, iletişim (muhaberat)la ilgili belgelerin yazılıp saklandığı bir kurumdur.⁹⁷ Zaruret nedeniyle ortaya çıkan Dîvânu’r-Resâil, Hz Peygamber döneminde ve O’nu takip eden ilk dört halife döneminde devlet başkanları / hükümdarlar ile mektuplaşma yoluyla başlamasına rağmen dahilde resmî olarak Abdülmelik b. Mervân döneminde ortaya çıktığı söylenebilir.⁹⁸

Bu daireye, yapmış olduğu en önemli görev, gönderilecek bir yazı (risâle) yazmak olduğu için Divân-ı Resâil ismi verildi. Aynı zamanda devlet resmî yazışmaları yürüttüğü için de Divân-ı Muketebât olarak ta isimlendirilir. Kitâbet dairesi daha sonraki dönemlerde bu isimle meşhur olmuş ve bu şekilde devam etmiştir.⁹⁹

Resâil Divânında görevli başkâtibin görev ünvanı, “Sahibu Divânu’r-Resâil” idi. Bu dönemde Resâil Divânı görevlilerine Kâtip denilmektedir. Emevî döneminin en meşhur kâtibi Abdülhamid Yahya ve Mervân b. Muhammed’ dir.¹⁰⁰

IV.2.Dîvânu’t-Tevkî

Resâil Dîvanı’ndan farklı olmasına rağmen Tevkî Divânı ile Resâil Divânı adeta iç içedir. Halifeyi ilgilendiren yazı nereden gelirse gelsin önce Resâil Divânına gelir, bu yazılarla ilgili Sahibu Divânu’r-Resâil kendi görüşünü belirtir ve yazıyı gerekli işlemlerden sonra vezire

⁹⁶ ed-Dayf, *a.g.e.* , s. 99.

⁹⁷ el-Hatemile, *el-Bünyetü’l-İdâriyye li Devleti’l-Arabiyye fî’l-Karni’s-Sâlis*, 1985, s. 88-89

⁹⁸ en-Nebrâvî, *a.g.e.* , s.91.

⁹⁹ el-Kalkaşandî, *a.g.e.* , I,s.124.

¹⁰⁰ el-Hatemile, *a.g.e.* , s. 88-89.

intikal ettirirdi. Vezir de gerekli araştırmayı yapar elde ettiği neticeyi ilgili yazıya eklerdi. Yazışmanın bu safhadan sonraki seyrini dıvân reisi takip ederdi. Vezirin görüş ilave ettiği yazıları Sahibu Dıvâni't Tevkî halifeye sunardı. Halifenin kendisine arz edilen bu yazılara verdiği cevabı ve diğer tâlimatı, bahsedilen bu dıvân reisi tarafından huzurda kaydedilir ve çok kısa veciz ifadelerden oluşan bu notlar temize çekilmek üzere aynı dıvânın kâtiplerine havale edilirdi. Tevkî Dıvâni kâtipleri, reislerinin kendilerine havale ettiği yazının gereklerini yerine getirmekle görevliydiiler.¹⁰¹

IV.3. Dıvânu'l-Hâtem

Yazışmalarda imza, mühür kullanma sistemi Sâsânilerden alınmıştır. Sâsânî krallarının verdiği emirler Sâhibu't-Tevkî tarafından Kisrâ yanında kaleme alınır, daha sonra da Kisrâ, bu kağıdı imzalar / mühürlerdi. Fars hükümdarlarının gizli vesikaları için bir mühürü, elöiler için diğer bir mühürü, mahkeme sicilleri, iktâlar ve bunlara benzer vesikalar için ise “ Hâtem li't-Tahlît” ve “Haraç” adı verilen mühürler vardı.¹⁰²

Divânu'l-Hâtemin, pek çok kaynakta mühürleme ve tasdik dairesini ilk halife Muâviye tarafından kurulduğu ve resmî yazışmaların mühürlü belgelere dayandırılması adetini onun başlattığı kaydedilir.¹⁰³

İslâm'da ilk defa mühür kullanma âdetini başlatan Hz. Peygamber'di. Resûlullah Bizans İmparatoruna mektup yazmak istediğinde kendisine “ Onlar yalnızca mühürlenmiş mektupları okurlar” denildi. Bunun üzerine Resûlullah gümüşten bir mühür yaptırarak, üzerine “Muhammedu'r-Resûlullah” ibaresini kazdırdı. Bu mühür, yuvarlakça olup, üzerine kazılan “Allah” kelimesi en üstte, onun altında “rasûl”; en altta da “Muhammed” kelimesi yer alıyordu. Önce Ebû Bekr, sonra Ömer, daha sonra da Osman bu mühürü kullandılar. Bu mühür Hz. Osman'ın elinden kuyuya düştü ve kayboldu; O da yeni bir mühür yaptırdı.¹⁰⁴

Dıvânu'l-Hâtem, Muâviye'nin bu divanı kuruluşundan Abbasî döneminin ortasına kadar en büyük divanlar arasında yer aldı. Daha sonra bu divanın görevini vezir ve sultanlar üstlendi.¹⁰⁵

IV.4. Berîd Dıvâni

Berîd Dıvâni, kitâbet dıvânlarının dışında yer almasına rağmen işleyişi açısından kitâbet sanatına katkıda bulunmuştur. Bu nedenle posta teşkilatı ile ilgili kısa da olsa bilgi vermek yerinde olacaktır.

¹⁰¹ es-Surûr, *Tarihu'l-Hadarati'l-İslâmiyye fi'ş-Şark min Ahdi Nufûzil-Etrâk ilâ Muntesişil Karni'l-Hâmisi'l-Hicri*, Kâhire ts. , s. 121.

¹⁰² el-Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 450.

¹⁰³ es-Selbî, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹⁰⁴ el-Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 458; İbn Sa'd, I, s. 258.

¹⁰⁵ es-Selbî, *a.g.e.*, s. 111-112.

Berîd Dîvânı posta ve istihbarat teşkilatına verilen isimdir. Emevîler devrinde İran ve Bizans'ı örnek alarak sistemli bir posta teşkilatını kuran ilk halife Muâviye'dir.¹⁰⁶

Dört halife döneminde posta teşkilatının görevi halifenin fermanlarını vali ve amillere göndermek, onlardan gelen haberleri de halifelere ulaştırmaktan ibaret iken Muâviye zamanında bu teşkilata istihbarat görevi de verildi. Muâviye'nin Medine valisi Şam'a posta göndereceği zaman halka ilan ettirir ve halkın halifeden bir istekleri varsa yazmasını isterdi.¹⁰⁷

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 13.

¹⁰⁷ et-Taberî, *a.g.e.*, V, s. 335.

II. BÖLÜM

BİRİNCİ ABBÂSİ DÖNEMİ

I. DÖNEME GENEL BAKIŞ

Abbâsîler, İslâm dininin kurucusu Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmüttalip b. Haşim neslinden gelerek Irak ve Mısır'da halifelik sürmüşlerdir.¹⁰⁸ Hânedana ilk atalarına nisbeten “Haşimiler” denilir. Zira 132/749 yılının başlarına kadar, “Abbâsiler” ve “Aleviler” kelimeleri açıkça görülmemiştir. Bunların yerine her ikisini de içeren “Benî Hâşim, Hâşimiler, Ehl-i Beyt” ifadeleri kullanılmaktaydı. Bu gruplar, kendi hakları olduğu halde, Emevîlerce gaspedildiğine inandıkları halifeliği ele geçirmek için Umeyye oğullarına karşı mücadele etmekteydi.

Hâşimoğulları'nın liderliğini uzun süre elinde bulunduran Hz. Ali taraftarları, önderleri vasıtasıyla Umeyye Oğullarına karşı yıllarca mücadele vermişler, fakat Emevîler'in sert ve katı tutumlarıyla karşılaşmışlar, bu yolda bir çok (Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin, torunu Zeyd ve Zeyd'in oğlu Yahya¹⁰⁹ vs. gibi.) kurban vermişlerdir. Hz. Ali taraftarları, verdikleri bu kurbanlara mukâbil, politik tecrübelerinin olmaması ve liderlik ihtilâfları yüzünden zayıflamışlar ve başarılı olamamışlardır.¹¹⁰

Corci Zeydan Abbasîlerin birinci devrini 750-833 olarak kabul etmektedir.¹¹¹ Bu dönemi Ömer Ferruh ise, 750-848 yılları arasındaki önce Fars sonra Türk unsurunun etkisinin görüldüğü dönem olarak belirtmiştir.¹¹² Abbasîlerin ilk önderi Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas idi. Ardından oğlu Abdullah gelmişti ki önce Hz. Ali'ye yardımcı olmuş sonra Muâviye'nin yanında yer almış ve gerçekte onları sevmese de Emevîlerle anlaşmıştı. Abdullah b. El-Abbas'ın oğlu Ali (118/736) de¹¹³ bu anlaşmaya sadık kaldı ve Abdülmelik b. Mervan zamanında Dımaşk'a yerleşti. el-Velîd b. Abdülmelik kendisine kötü davranınca

¹⁰⁸ Komisyon, *Türk Ansiklopedisi (İnönü Ansiklopedisi)* I, MEB Basımevi, Ank. 1946, s. 21.

¹⁰⁹ Geniş bilgi için bkz: et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, 50-62, 102-105.

¹¹⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (Editör,Hakkı Dursun Yıldız), İst. 1992, III, s.19.

¹¹¹ *Medeniyeti İslâmiye Tarihi*, II, s. 38-43.

¹¹² Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, II, s. 34.

¹¹³ Ali b. Abdillâh b. Abbâs b. Abdilmuttalib. Hz. Ali'nin öldürüldüğü gün doğduğu ve bu münasebetle onun isminin verildiği rivayet edilir. Babası İbn Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hurayra ve Abdullah b. Ömer'den rivayette bulunmuştur. Kendisinden de oğulları başta olmak üzere birçok âlim rivayette bulunmuştur. Hem âlim hem de ilmiyle âmil bir insandı. Çokça nâfile namaz kıları. Bkz: ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, V, s. 252-253, 284-285.

Humeyme¹¹⁴ denilen merkeze yerleşti. Burada üstlenenler, Hz. Ali evlâdının verdiği kurbanlardan ve dökülen kanlarından da faydalanarak, Emevî iktidarını yıkmak ve bu âilenin temellerini çökertmek istiyorlardı. Bunun üzerine Abbâsî dâveti başladı.¹¹⁵ Abbâsîler 750-1258 yıllarında hüküm sürmüş olup, bunun ilk yüzyılında Endülüs dışındaki bütün İslâm ülkeleri üzerinde tam anlamıyla söz sahibi olmuşlardı. “Altın Çağ” olarak da adlandırılan bu parlak asırda sekiz halife yer almıştı. Bunlar sırasıyla es-Seffâh, el-Mansûr, el-Mehdî, er-Reşîd, el-Emîn, el-Me’mûn, el-Mu’tasım ve el-Vâsık’tır.¹¹⁶ Bazı kaynaklarda el-Hâdi dördüncü halife olarak yer almaktadır.¹¹⁷

II. ABBÂSÎ DEVLETİNİN KURULUŞU

Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed’in hilâfeti sırasında Şam bölgesindeki ayaklanma ve halifelik tartışmaları süregeldi. Humeyme liderleri 127/745’te hedeflerini gerçekleştirme istikametinde büyük bir adım atmaya, fikir ve davet safhasını aşıp, icraate geçmeye karar vermişlerdi. Emevîler’e karşı mücadele verecek Horasanlılara komuta etmek üzere tarihin büyük askerî dehalarından birini, Ebû Müslim el-Horasanî’yi seçmişlerdi.¹¹⁸

Ebû Müslim Horasan’a varınca, halkın nabzını yokladı. Orada durumu inceledi. Neticede anladı ki, çok yönlü hedeflerle işe başlayabilirdi. Hazırlıklarını yaptı, askerini teşkilâtlandırdı. Bulduğu mevki müstahkem hale getirdi. Ebû Müslim, horasan’da Emevîler’in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr karşısında ilk zaferini kazandı. Nasr b. Seyyâr hezimete uğradıktan sonra kaçtı. Ebû Müslim daha sonra tüm Horasan’ı hâkimiyeti altına aldı.¹¹⁹

Horasan’ın Emevîler’in elinden çıkması ve Abbâsîler’in emrine girmesi, Hâşimî zaferlerinin habercisi idi. Bundan sonra Hâşimîler’in tarafı kuvvetlendi. Sonra orduları zaferler kazanarak Horasan’dan harekete geçti. Nihayet Irak’a vardılar. Orada büyük Arap kahramanlarından Yezîd b. Ömer b. Hubeyre ile karşılaştılar. Yezîd ve adamları Irak’ı eşine az rastlanır bir cesaretle savundular. Fakat Yezîd sonunda Kûfe’yi boşaltıp müstahkem surları olan Vâsıt’a çekildi. Bu sırada Emevî halifesi Mervan öldürüldü. Ebu Müslim, kendisi

¹¹⁴ Humeyme: Benî Abbas’ın yerleşim yeri idi ve Ölüdeniz’in güneyine düşen bölgede, Ürdün-Şûbek mınktıkasında Şûbek ve Vadi Musa arasında yer alır. Bugün Ürdün’ün bir beldesidir. Bkz: Mahmûd Şâkir, *Hz. Adem’den Bugüne İslâm Tarihi*, (trc:Ferit Aydın), İst. 1995, IV, s.171; *el-Muhtasar fî Ahbârî’l-Beşer*, I, s. 207 vd)

¹¹⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi*, V, (çev. Yunus Apaydın), İst. 1986.

¹¹⁶ *Muhâdaratu Târihi’l-Umumi’l-İslâmiyye*, s.484 ; *Duhâ’l-İslâm*, III., s. 281.

¹¹⁷ Bkz: *Türk Ansiklopedisi (İnönü Ansiklopedisi)* I, s. 24, MEB Basımevi, Ank. 1946.

¹¹⁸ Geniş bilgi için bkz: et-Taberî, *a.g.e.* , VII, s. 80.

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz: et-Taberî, *a.g.e.* , VII, s. 243-255; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III. s. 29-30.

Horasan'da kalırken, ordularını Kahtaba b. Şebîb et-Tâî'nin emrine vermiş Irak tarafına göndermişti. Kahtaba da zafer üstüne zafer kazanarak Kûfe'ye girmişti.

Böylece, Humeyme ile Horasan arasında bağlantı noktası olarak görev yapan Kûfe, 132/745 senesi başlarında, Horasan'dan gelen ve Ehl-i Beyt için çalışan ordularla, Humeyme'den uzaklaşan veya başka bir tabirle kaçan Ehl-i Beyt'in buluşma noktası olmuştur. Horasan birlikleri zaferden zafere koşarak Kûfe'ye gelince, Ebû Seleme'nin hizmetlerini gözeterek genel komutayı kendisine verdiler. Ebû Seleme, kesin olarak bilinmeyen nedenlerle hilâfet emanetini önce Hz. Ali taraftarlarının önderlerine mektuplar yazarak tevdi etmek istemiş¹²⁰, fakat onlardan olumlu bir yanıt alamayınca da zor durumlarda kalmıştı. Bu arada kardeşi İbrahim'in kendisini imam tayin ettiği Ebu'l-Abbâs es-Seffâh durumdan haberdar olmuştu. Ebû Seleme, onun el ve ayaklarını öperek bağışlama istedi. Ebu'l-Abbâs, Abû Seleme'nin henüz desteğine ihtiyacı olduğu için onu bağışlamak durumunda kaldı. Ebu'l-Abbâs bu olaydan sonra camiye giderek, halka hitaben ilk hutbesini okudu.¹²¹ Halktan kendisine bîât etmesini istedi. Bu arada akrabalarını ve kendisine bağlı kimseleri muhtelif yerlerde bulunan askerî birliklerin başına getirdi.¹²² Daha sonra da gönülden affetmediği Ebû Seleme'yi, bir yolunu bulup öldüttü.¹²³

Abbâsî devleti Kûfe'de ilan edilmişti. Ancak, Ebu'l-Abbâs halifeliğini ilan etmesine rağmen, Abbâsîler'in henüz ortadan kaldırılmaları gereken iki büyük kuvvet varlığını sürdürmekteydi. Bunlardan biri, Emevî halîfesi Mervan b. Muhammed'in komutasında olan ve karargâhı el-Cezîre'de bulunan kuvvet; diğeri de Yezid b. Ömer b. Hubeyre'nin komutasındaki Vâsıt'ta karargâh kurmuş olan kuvvetti. Tabiatıyla, önce Mervan üzerine gitmek gerekiyordu. Zira Mervan ortadan kaldırılmadığı sürece, Abbâsî devletinin temelleri sağlama alınmış olmazdı.

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh, Mervan'la savaşmak üzere ordusunu hazırladı. Ordunun başına, amcası Abdullah b. Ali'yi komutan tayin etti. İki ordu Dicle'nin doğu kollarından biri olan Yukarı Zap Irmağı üzerinde karşı karşıya geldiler. Bu savaşta zafer Abbâsîler'in oldu.¹²⁴ Mervan'ın ordusu ağır bir hezimetle uğradı. Mervan bu yenilgiden sonra askerlerini bir daha toparlayamadı. Zap savaşından sonra, Suriye kapıları açılarak bu havâlide bütün şehirler birer birer Abbâsîler'e teslim olmaya başladılar.¹²⁵

¹²⁰ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 323.

¹²¹ A.e., s.324-326

¹²² et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s.332; Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, s. 94-95

¹²³ el-Mesûdî, *Murûc*, III, s. 285; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 32-37.

¹²⁴ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 334-336.

¹²⁵ A. e., s. 261; Mahmûd Şâkir, *İslâm Tarihi*, IV, s. 92-95.

Abbâsî ve Emevî orduları arasında cereyan eden bu son savaş, Vâsıt bölgesinin merkezinde bulunan Benî Yusuf vilayetinin Busir köyünde meydana geldi. Bu savaşta atından düşen Mervan'ın başı kesilerek¹²⁶ (133/750) Kûfe'de bulunan Ebu'l-Abbâs'ın kardeşi el-Mansûr'un komutasında bulunan ordu tarafından bertaraf edildi.¹²⁷ Mervan'ın ölümünden sonra Emevî hilafeti tamamen çökerken, es-Seffâh da tek halife olarak idareyi eline almış, böylece Abbâsî devleti tam anlamıyla kurulmuş oldu (132/749).¹²⁸

III. İLK DÖNEM ABBÂSÎ HALİFELERİ

III.1. es-Seffâh

Abbâsî devletinde hilâfet makamına oturan ilk halife, Ebu'l Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs Abdulmuttalib b. Hâşim'dir. Annesi Rayta Bint Ubeydullah'tır.¹²⁹ 104/722-723¹³⁰ tarihinde "Humeyme"de dünyaya geldi.¹³¹ Annesi mevâliden, yani Arap asıllı olmayan kimselerden değildi. Abbâsî halifeleri içerisinde es-Seffâh, el-Mehdî ve el-Emîn dışındakilerin hepsinin annesi cariyeye idi. Bundan dolayı Ebu Cafer el-Mansur es-Seffâh'tan büyük olduğu halde, ancak onun ardından halife olabilmişti. es-Seffâh halifelik makamına oturduğunda henüz 26 yaşında idi. Cezire halkı halifeliğini tanımamışlardı. Bunun üzerine asker gönderip isyanları bastırılmıştı. Es-Seffâh'ın başta Davud İsa Süleyman ve Salih olmak üzere dokuz amcası vardı. Hilâfete gelir gelmez amcalarına çeşitli bölgelerde valilikler vermişti. Halifeliği bağımsızlık kazanınca es-Seffâh Irak, Horasan, Hicaz ve Mısır bölgelerinde söz sahibi oldu. 751 yılında başkenti Hîre'den Anbar¹³² şehrine nakletti. 753 yılında burada vefat etti. Beş yıl kadar halifelikte bulunmuştu. Vefatından bir süre önce ağabeyi Ebu Cafer'i veliaht göstermişti.¹³³

es-Seffâh, kıvrıkcık saçlı, uzun boylu, beyaz tenli, doğan burunlu, güzel yüzlü ve güzel sakallı idi.¹³⁴ Cömert, yumuşak huylu, ağır başlı, hayâ ve iyilik sahibi bir insandı.¹³⁵ es-

¹²⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 344; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 425-429; Mahmûd Şâkir, *a.g.e.*, III, s. 261-262, 271-273.

¹²⁷ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s.361; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 437-442.

¹²⁸ *Büyük İslam Tarihi*, (Editör.H.Dursun Yıldız), III, 39, 40, 45.

¹²⁹ Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 349; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 377; el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, 266; es-Suyûtî, *Târîh*, s. 256.

¹³⁰ 105/723 veya 108/726 yılında dünyaya geldiği de belirtilmektedir. Bkz: Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 362; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 256; Mahmûd Şâkir, *a.g.e.*, IV., 171.

¹³¹ es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 256.

¹³² Hîre: Irak'da Necef'le Kûfe arasında yer alan bölge; Irak'ta Fırat nehri kıyısına düşen bir şehirdir. (*el-Âlemu'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, s. 235)

¹³³ *el-Maârif*, s. 373; *Tarihu'l-Umem*, VII, *Nesru'd-Dur*, III, 78-81; *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 226; *Letâifu'l-Maârif*, s. 98; *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, I, s. 213; Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, II, s. 35.

¹³⁴ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 377; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 460.

¹³⁵ Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, s. 361; Mahmûd Şâkir, *a.g.e.*, IV., s. 174.

Seffâh'ın mührünün üzerinde “ Abdullah Allah'a inanır ve O'na güvenir” anlamına gelen cümle yazılıydı.¹³⁶

es-Seffâh, hayatında tek kadınla yetinmiş olan birkaç halifeden biridir. Câriyelere de fazla iltifat etmezdi. Bu tutumunun en büyük sebebi, karısı Ümmü Seleme'nin kişiliği ve halife nezdindeki itibarıdır.¹³⁷

Rivayet edilen bütün bu güzel hasletlerine rağmen es-Seffâh lakabının çok kan dökücü olduğu için kendisine verildiği veya bizzat kendisinin bunu ifade ettiği de söylenmiştir.¹³⁸

es-Seffâh, halifeler içerisinde insanlarla sohbet etmeyi en çok sevenlerden biriydi. Edebiyat ve mûsikîyi teşvik eder, şairlere bol bol bahşişler verirdi.¹³⁹ es-Seffâh'ın hutbe ve mektuplara karşı özel bir ilgisi vardı. Kendisi de çok güzel ve etkileyici hutbe îrâd ederdi.¹⁴⁰ Bu alanda meşhur olan âlimleri özel koruması altına alarak onları mükâfatlandırır.¹⁴¹

Çoğu zaman şöyle derdi: “İlmini artırmayı terk edip, cehlini fazlalaştırmaya çalışan kişiye şaşılır.” Ebû Bekr el-Huzelî: “ Bu sözünüzle neyi kastediyorsunuz, Ey Mü'minlerin Emîri” deyince, “ Senin ve arkadaşlarının meclislerini terk edip, kadınların veya câriyelerin yanına giden, saçma şeyleri dinleyen ve eksik anlayıp anlatan (rivayet eden) kişi” cevabını verir. Bunun üzerine el-Huzelî: “ İşte bu yüzden Allah sizi âlemlere üstün kıldı ve son Peygamber'i sizin ailenizden gönderdi”¹⁴² diyerek halifenin bu tavrını ve sözlerini tebcil eder.

es-Seffâh devri, Abbâsî devletinin kuruluşunun gerçekleştiği bir devirdir. Bu yüzden halife, kısa süren hilâfeti esnasında ancak dâhilî güvenliği sağlamakla meşgul olmuş ve bunda başarı göstermiştir.

es-Seffâh, hilâfet makamında dört sene dokuz ay kaldıktan sonra, Anbar şehrinde 136/754 tarihinde vefat etti. Çiçek hastalığından öldüğü ve öldüğü sırada 33 yaşındaydı. 29 yaşında öldüğü de söylenmiştir.¹⁴³

¹³⁶ es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 258.

¹³⁷ el-Mesûdî, *Murûc*, III, s. 276.

¹³⁸ Bu lakap konusunda aynı ölçüde muhtemel olan ve tarihçilerin zikrettikleri diğer bir görüş ise, cömert olmasından ötürü eli açık kişi anlamına geldiğidir. Diğer bir iddia da; “es-Seffâh” ile kastedilen kişi birinci Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbas Abdullah değil, Şam valiliği sırasında Emevîlerden pek çok kimseyi öldüren, amcası Abdullah b. Ali el-Abbâsî'dir ki aynı adı taşımaları bu karışıklığa sebep olmuştur. Zaten iki kişinin aynı lakabı kullanması câiz değildir. Bkz: *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 49; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s.413; ¹³⁸ es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 259; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, s. 309.

¹³⁹ el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 278-279.

¹⁴⁰ Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, Kâhire, ts. , s. 449.

¹⁴¹ Zeydan, *a.g.e.*, III, s. 365.

¹⁴² el-Mesûdî, *Murûc*, III, s. 278.

¹⁴³ Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, s. 362; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 377; el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 266; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 459-460; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 258; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, s.315.

Ebû Câfer Abdullah el-Mansûr (136-158/754-775) Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'tan sonra Abbâsî halifesi olan Ebû Câfer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs; heybet, cesaret, düşünce ve uzak görüşlülük bakımından Abbâsî halifelerinin en seçkinidir.¹⁴⁴ Devletin gerçek kurucusu durumundadır.

95/714 tarihinde Medîne ile Şam arasındaki Şerrât arazisinde bulunan Humeyme'de doğdu. Annesi Berberî bir câriye olan Sellâme'dir.¹⁴⁵ 132/749 yılında Humeyme'den Kûfe'ye gelen Abbâsî âilesi kâfilesinde el-Mansûr da bulunmaktaydı.¹⁴⁶ es-Seffâh'a bîat edildiği gün, geceye kadar kardeşi için bîat aldı ve halka namazları kıldırdı.¹⁴⁷ es-Seffâh'ın sağ kolu ve müşâviri idi.

es-Seffâh, devleti kardeşi el-Mansûr'un yardımı ile yönetiyordu. Irak'ın Vâsıt şehrinde bulunan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre üzerine kardeşi el-Mansûr'u göndermişti.¹⁴⁸ el-Cezîre'deki isyanı bastırmaya gönderilmiş, elde ettiği başarılarından dolayı da el-Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniye vâililiğine tayin edilmiştir.¹⁴⁹ Yine es-Seffâh tarafından 136/754 yılında hacc emîri tayin edilmiştir.¹⁵⁰

el-Mansûr, hac emîri olarak Mekke'de bulunduğu sırada, es-Seffâh Anbar'da 136/754 yılında vefat etti.¹⁵¹ Ancak vefat etmeden önce, kardeşi el-Mansûr'u ondan sonra da kardeşinin oğlu İsâ b. Mûsâ'yı veliaht tayin etti.¹⁵² Halifenin vefat ettiği gün İsâ b. Mûsâ, hacta bulunan el-Mansûr için Anbar'daki Hâşimoğulları ve diğer insanlardan bîat aldı ve el-Mansûr'a bir mektup yazarak, halifenin ölümünü ve kendisine bîat edildiğini bildirdi.¹⁵³ el-Mansûr'a, Ebu'l-Abbâs'ın mektubu, on beş gün sonra iletildi. Orada bulunanlar, Hâşimoğulları, komutanlar ve Ebû Müslim, kendisine bîat ettiler.¹⁵⁴ O sırada kendisi kırk bir yaşındaydı.¹⁵⁵ el-Mansûr daha sonra Kûfe'ye geldi, Hîre'ye indi. Halka Cuma namazı kıldırdı, sonra Anbar'a gitti ve orada bulunan hazineleri teslim aldı.¹⁵⁶ Böylece, Ebu'l-Abbâs'ın vâlisi ve müşâviri olarak yönetimde mühim roller oynamış olan el-Mansûr, Abbâsî devletinin ikinci halifesi ve sahici kurucusu olarak iş başına geçti.¹⁵⁷

¹⁴⁴ es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 259.

¹⁴⁵ el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 266; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 258; el-Bağdâdî, *Târîh*, I, s. 65.

¹⁴⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 322-323.

¹⁴⁷ A. e., s. 328; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 416.

¹⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 439-442; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 352-353, 359.

¹⁴⁹ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s.435; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 350-351, 363.

¹⁵⁰ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 376.

¹⁵¹ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 377; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 459.

¹⁵² et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 376-378.

¹⁵³ A.e., VIII, s. 378.

¹⁵⁴ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 459.

¹⁵⁵ el-Mesûdî, *Murûc*, III, s. 294; es-Suyûtî, *Târîh*, s. 261.

¹⁵⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 381.

¹⁵⁷ el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 294.

el-Mansûr, ilk iş olarak devletin temellerini sağlamlaştırmaya büyük önem vermiş ve devleti tehdit eden üç büyük tehlikeyi ortadan kaldırmayı en büyük görev bilmiştir. Bu tehlikeler: Dâvetin başarıya ulaşmasında en büyük yararlılıkları gösterenlerden amcası Abdullah b. Ali¹⁵⁸, Abbâsî hareketinin asıl mimarı¹⁵⁹, Emevî devletini yıkıp, Abbâsî devletini kurması dolayısıyla kendisine “Sâhibu’ d-Devle” ve “Sâhibu’ d-Da’ ve” unvanı verilen Ebû Müslim el-Horasânî¹⁶⁰ ve Hz. Ali evlâdı (Alevîler) idi.¹⁶¹ el-Mansûr bu tehlikelerden, siyâsî dehâsıyla kurtulmasını bildi. Biz bu isyanlardan sadece Hz. Ali Evlâdı’yla ilgili olanını özellikle Nefsu’z-Zekiyye’nin ve kardeşi İbrahim’in isyan girişimine bir çok âlimin de destek vermesi sebebiyle biraz detaya inerek anlatacağız.

el-Mansûr, Hz. Ali evlâdının isyanlarıyla karşılaştı. Hâşimoğulları (Ebû Tâliboğulları ile Abbâsoğulları), Emevî devletinin yıkılması için ortak mücadele etmişlerdi. Yaptıkları çağrıyı, Ehl-i Beyt adına yaptılar, ancak bîat edilecek kişinin adını anmadılar.¹⁶² Horasan’da bîat, Abbâsîler adına değil, Hâşimoğulları adına alınmaktaydı.¹⁶³ Âl-i Beyt adına yapılan davet ve alınan bîat, Abbâsîler’in iktidarına razı olup, hareketsiz kalma yolunu seçtiler. Liderliğini Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib’in yaptığı diğer bir grup ise, onu hilâfete geçirmek için gizlice faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler.

Ebu’l-Abbâs halife olunca, Alevîler ona bîat ettiler, ancak Muhammed Nefsu’z-Zekiyye ile kardeşi İbrahim b. Abdullah b. Hasan ise, bîat etmediler. Fakat Ebu’l-Abbâs, Ali Evlâdı ile iyi geçinme yolunu tercih etti ve onlara iyiliklerde bulundu.¹⁶⁴

el-Mansûr halife olunca, Ebu’l-Abbâs gibi Alevî meselesini sürüncemede bırakmadı. 140/757 yılında hacca gittiğinde, Abdullah b. Hasan’ı hapsetti, fakat oğlu Muhammed kaçmayı başardı.¹⁶⁵

145/762’de Medîneliler, İmam Mâlik’ten, Muhammed Nefsu’z-Zekiyye’ye bîat konusunda fetva aldılar ve süratle Muhammed’e katıldılar. İmam Mâlik ise onlara katılmayıp evinde kaldı.¹⁶⁶ el-Mansûr, Muhammed’i iknâ edip isyandan vazgeçirmek için mütemâdiyen mektuplar yazdı. Muhammed ise, cevaben gönderdiği mektuplarda bu isteği kabul etmedi.

¹⁵⁸ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 377, 380-386; el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 273, 302, 315-316; İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 376,464-466,581.

¹⁵⁹ Bernard Lewis, *Târihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İst. 1979, s.21.

¹⁶⁰ Geniş bilgi için bkz: et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 354, 386, 388, 390-396; el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 302-303; İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 437, 469-470, 473-474; Abdülaziz ed-Dûrî, *Asru’l-Abbâsiyyi’l-Evvel*, Bağdad 1945, s. 72.

¹⁶¹ Fâruk Ömer, *Tabîatu’ d-Da’veti’l-Abbâsiyye*, Beyrût 1970, s. 261.

¹⁶² et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 273.

¹⁶³ İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 380.

¹⁶⁴ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 435.

¹⁶⁵ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 446-447; İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 521.

¹⁶⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 474.

Yazışmaların sonuçsuz kalması üzerine el-Mansûr, veliahdı İsâ b. Mûsa'yı ve onun peşinden de Muhammed b. Kahtabe'yi büyük bir ordu ile Muhammed Nefsu'z-Zekiyye'nin üzerine gönderdi. Medîne'de meydana gelen savaşta Nefsu'z-Zekiyye öldürüldü (145/762).¹⁶⁷

el-Mansûr, İbrahim'in üzerine İsâ b. Mûsa'yı gönderdi. Vukû bulan savaşta, İbrâhim'in ordusu hezîmete uğradı.¹⁶⁸ İbrahim, 145/763'te öldürülünceye kadar kahramanca savaştı ve başı kesilerek İsâ'ya götürüldü.¹⁶⁹

Hz. Ali evlâdından hapiste ölenler, Muhammed Nefsu'z-Zekiyye ve İbrahim'den başka, Muhammed Nefsu'z-Zekiyye'nin kendi imâmeti için Horasan'a gönderdiği, sonra da Sind'de geçen oğlu Abdullah el-Eşter, Sind'de öldürüldü.¹⁷⁰

el-Mansûr, Hz. Ali Evlâdı'nın isyanını bastırdıktan sonra, “ muzaffer kılınmış”, “zafer kazanmış” anlamında “el-Mansûr” lakabı ile anılmıştır.

el-Mansûr, Ali Evlâdı'nın isyanlarını da etkisiz hale getirdikten sonra, özellikle iktidarı için büyük tehlike saydığı üç büyük düşmandan -Ebû Müslim, amcası Abdullah b. Ali ve Ali Evlâdı- kurtulmuş ve devletin temellerini sağlamlaştırılmayı başarmıştı.¹⁷¹

el-Mansûr, Abbâsî varlığının merkezî noktası, devletin gerçek kurucusu olması hasebiyle, çok dikkatli ve tedbirli bir halife idi.¹⁷² Dostunu ve düşmanını tanımaya büyük önem verir ve bu hususta araştırmalarını ihmâl etmezdi. el-Câhız: “ Hz. Ömer'in valilerini kontrol etmek, halkın durumunu araştırmak hususunda takip ettiği siyâseti, Ebû Câfet el-Mansûr da takip etmiş ve halkın durumunu bilmek için her zaman araştırmalarda bulunmuş, teb'anın durumuna muttalî olmuştu”¹⁷³ demektedir.

Abbâsî dönemi İslâm medeniyetinden bahsederken, halife el-Mansûr'un oynadığı kişisel rolün önemi inkâr edilemez.¹⁷⁴ Onun bir çok ilim dalında iyi bir âlim ve araştırma merakına sahip biri olması, âlimleri ve sanatkârları korumaya sevk etti. Bunun sonucunda da, el-Mansûr döneminde büyük bir ilmî faâliyet ortaya çıktı ve bir çok ilim dalında büyük ilerlemeler kaydedildi.¹⁷⁵

143/760 yılında ilimler birbirinden ayrıldı; hadis, fıkıh, tefsir tedvîn edildi.¹⁷⁶ O zamana kadar âlimlerin şifâhi olarak naklettikleri ilimler artık kitaplara ayzıldı. Emevîler devrinde

¹⁶⁷ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 505-509 ; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 547.

¹⁶⁸ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 567-568.

¹⁶⁹ A. e. , s. 569.

¹⁷⁰ A. e. s. 610; el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 307.

¹⁷¹ ed-Dûri, *Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, s. 83.

¹⁷² Ahmed Emîn, *İslâm'ın Bugünü*, (trc. Abdulvehhâb Öztürk), Ankara 1977, s. 101.

¹⁷³ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbu't-Tâc fî Ahlâkı'l-Mulûk*, (thk. Ahmed Zeki Paşa), Kâhire 1914, s. 168-169.

¹⁷⁴ Haydar Bammat, *İslâm'ın Çehresi*, (trc. Osman Fethi Giritli), İst. 1975, s. 113.

¹⁷⁵ A. e. , s. 113 vd.

¹⁷⁶ es-Suyûtî, *Tarih*, s. 261.

sadece Kur'ân ve hadis üzerinde yapılan ilmî çalışmalar, artık çeşitli bilim dalları şeklinde birbirinden ayrılıp bağımsızlaştı ve bu dönemde bir çok bilim dalına ait çeşitli kitaplar yazıldı.¹⁷⁷

Bu dönemde çeşitli ilim dalarına dair yazılan eserler, daha sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan büyük hacimdeki eserlerin hem kaynakları, hem de ilk denemeleri mahiyetinde idi. Halife, Muhammed b. İshâk'a (150/767), Hz. Peygamber'in tam bir sîretini te'lif etmesini teklif etti. Bunun üzerine İbn İshâk, ilk siyer kabul edilen eserini yazıp ona takdim etti.¹⁷⁸

el-Mansûr'un, devlet işleri ile alakalı ve kilit altında bulundurduğu yedi kitabın varlığından kaynaklar söz etmektedir. Bunlar, muhtemelen onun te'lifleridir.¹⁷⁹

el-Mansûr, İslâmî ilimler alanındaki âlimliği yanında, dâhilî (müsbet) ilimlere de ilgi duymuş, Süryânî, Hind, Eski Yunan vb gibi medeniyetlerin kültür hamûlesini Abbâsî halifelerinden ilk tercüme ettiren halife olarak tarihe geçmiş¹⁸⁰, özellikler tıp ve astronomi ilimlerine önem vermiştir. Onun müsbet ilimlere olan ilgisi, bu alanda bir çok tercümenin ve ilmî çalışmanın yapılması sonucunu doğurmuştur.¹⁸¹ Kendisinin bir çok alanda iyi bir âlim olması, onu ilim adamlarını milliyetlerine ve dinlerine bakmaksızın himâye etmeye, yaptıkları ilmî çalışmalarda onları maddeten ve manen desteklemeye sevk etmiştir.¹⁸²

Halife el-Mansûr döneminde ilmî ve kültürel alanlarda çok canlı bir faaliyetin ortaya çıkmasında, önceden de ifade ettiğimiz gibi, onun bir çok ilim dalında ileri seviyede bir âlim olması¹⁸³, düşünce ve ilim adamlarına düşünce ve inançlarından dolayı herhangi bir baskıda bulunmaması etkin bir rol oynamıştır.

Ebû Câfer döneminde yaşamış âlimlerin listesine bakıldığında¹⁸⁴, onun döneminin ilmî faaliyet bakımından ne kadar canlı ve verimli bir devir olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Aklî ve naklî ilimlerde Ebû Hanife, İmâm Mâlik, Ebû Yusuf ve diğer birçok ilim adamının yaşadığı el-Mansûr dönemi, İslâm kültür ve medeniyetinin "altın çağı" olan Abbâsîler'in ilk döneminin (132-749/232-847) başı sayılması bakımından önemli bir yer teşkil etmiştir.¹⁸⁵

¹⁷⁷ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kâhire, ts. , I, s. 11.

¹⁷⁸ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ank. 1991, s. 121.

¹⁷⁹ İbn-i Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, Beyrut 1979, III, s. 204.

¹⁸⁰ es-Suyûtî, *Tarih*, s. 269.

¹⁸¹ Zeydan, *a.g.e.*, III, s. 291.

¹⁸² A. e. , III, s. 307.

¹⁸³ es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 270.

¹⁸⁴ A. e. , s. 271, 279, 333; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.* , V, s. 487, 497, 501, 508, 511-512, 528, 572, 576, 589-590, 594, 611-613; VI, s. 12, 35, 36, 42, 50, 56, 65, 74, 76, 80, 95, 124, 134.

¹⁸⁵ Zeydan, *a.g.e.* , III, s. 72-335; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, 377-479.

el-Mansûr, Mekke'ye giderken yolda hastalandı ve Mekke'ye birkaç mil uzaklıkta olan Bi'r-i Meymûn'da 158/775'te vefât etti.¹⁸⁶ Vefât ettiğinde 63 yaşında idi. Hilâfet süresi 22 yıldır.¹⁸⁷

III.2. el-Mehdî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Mehdî¹⁸⁸, 126/744 senesinde¹⁸⁹ Humeyme'de¹⁹⁰ doğdu. Babası el-Mansûr, annesi ise, uzun süre Yemen'e hâkim olan Himyeriler'den Ummu Mûsâ bint. Mansûr b. Abdillâh b. Zî Sehm b. Ebî Serh el-Himyerî'dir. Babası el-Mansûr hilâfete geçtiğinde, o on yaşında idi.¹⁹¹

el-Mansûr, 153/770'te el-Mehdî'yi hac emîri olarak tayin etti. Kendisi 158/775 senesinde hacca gittiği zaman, el-Mehdî'yi başkent Bağdat'ta vekil olarak bıraktı. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi¹⁹², el-Mansûr, hacca giderken öldü ve oğlu el-Mehdî'ye bîat edildi.¹⁹³

Cömert, âlim ve olgun biriydi. Halka çok mal dağıtmakla birlikte aileisini daha üstün tutmuştu.¹⁹⁴ el-Mehdî, hilâfeti, halkın refah seviyesi yüksek ve emniyeti hakim durumda teslim aldı; hazine zengin devlet işleri de iyi durumdaydı. Buna güvenerek babasının sert siyasetini bırakıp eğlence ve şarkıya meylecti.¹⁹⁵ Ancak, nedimlerinin ve sohbet arkadaşlarının içmelerine müsaade ettiği halde, kendisi içmezdi.¹⁹⁶

el-Mehdî, yönetimi ele aldıktan sonra işe, ceza evlerinde tutuklu bulunan kimseleri serbest bırakmakla başladı.¹⁹⁷ Fevkalâde yargı işlerine bakmak için mahkeme kurdurdu.¹⁹⁸ Yolcuların barınması ve korunması için Mekke yolu üzerine konaklama yerleri yapılmasını emretti. Kuyu ve tekkeleri çoğalttı. Başkent Bağdat ve diğer İslâm beldeleri arasındaki posta işlerini düzene koydu.¹⁹⁹ Babası zamanında Hz. Ali Evlâdı ile ortaya çıkan husûmeti ortadan

¹⁸⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 636,692; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 21.

¹⁸⁷ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 637-638; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 22.

¹⁸⁸ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 689; Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, s. 392.

¹⁸⁹ 127/745'te de doğduğu rivayet edilir. Bkz: el-Mesûdî, *Murûc*, III, s. 319; es-Suyûtî, *Târîh*, s. 271; el-Bağdâdî, *Târîh*, V, s. 392.

¹⁹⁰ Humeyme'nin "Eyzec" köyünde. Bkz: et-Taberî, *a.g.e.*, IX, s. 12; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 271.

¹⁹¹ Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, s. 392; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 689; el-Mesûdî, *a.g.e.*, III, s. 319; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 271; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, s. 332.

¹⁹² Bkz: sayfa...

¹⁹³ Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, s. 392; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 689; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 35; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 105; *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Müellif: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, III, s. 517, İst. 1993.

¹⁹⁴ *Letâifu'l-Maârif*, s. 32, 35, 49; *Muhtasar-ı Tarih*, s. 118-120.

¹⁹⁵ "İbrahim el-Mehdî", *el-Mevkîf*, s. 76; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 277; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 109.

¹⁹⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 744.

¹⁹⁷ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 41; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 698.

¹⁹⁸ Bu mahkemeyi kuran ilk Abbâsî halifesidir.

¹⁹⁹ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 55,73; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 273; et-Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 720,747.

kaldırmak için hapis hânedede olanlarını serbest bıraktı, diğerlerine hediyeler ve emân vermek sûretiyle gönüllerini aldı.²⁰⁰

Babası el-Mansûr, el-Mehdî'nin eğitimi için Mufaddal ed-Dabbî'yi görevlendirdi. Mufaddal, el-Mehdî'nin dil ve edebiyat öğrenimiyle meşgul oldu. Ona şiir ve belağatı sevdirdi. Onun için "Ensâbu'l-Arab" kitabını yazdı. Arapların şiirlerinden seçerek "el-Mufaddaliyyât"ı meydana getirdi.²⁰¹

el-Mehdî, Arap mesel ve şiirlerinin bir çoğunu ezberledi. Kendisi de güzel şiir yazardı. İfadesi çok düzgündü. Âlimlerle oturur ve bu meclislerde temâyüz ederdi.²⁰²

el-Mehdî, hilâfet makamında yaklaşık on sene kaldı²⁰³; bu dönem kendisinden önceki Abbâsî halifelerinin devrinde hâkim olan şiddet ve baskı dönemi ile el-Mehdî ve ondan sonra gelenlerin dönemlerinin temâyüz ettiği itidâl ve yumuşama dönemi arasında bir intikal safhası olarak kabul edilir.²⁰⁴ Kırk üç yaşındayken öldü.²⁰⁵ el-Mehdî'nin ölüm sebebi üzerinde görüş birliği yoktur. Bir rivayete göre, bir av kazasında ölmüş, başka bir rivayete göre de zehirlenerek öldürülmüştür.²⁰⁶

III.3. el-Hâdî

Ebû Muhammed Mûsâ b. el-Mehdî b. el-Mansûr el-Hâdî 147/764 yılında Re'y'de doğdu. Annesi Berberî câriye olan Hayzurân bint. Atâ'dır.²⁰⁷ El-Mehdî, 160/777'de oğlu Mûsâ el-Hâdî'yi, 166/782-783'te de el-Hâdî'den sonra hilâfete geçmek üzere diğer oğlu Hârûn er-Reşîd'i veliahd tayin etti. Babasının vefatı üzerine el-Hâdî için bîat tamamlandı.²⁰⁸ el-Hâdî halife olduğunda 22 yaşını henüz doldurmamıştı.²⁰⁹ Daha önce Abbâsî halifelerinden hiç biri onun gibi genç yaşta halife olamamıştı.²¹⁰

el-Hâdî'nin bir sene üç ay²¹¹ gibi kısa süren hilâfetinde ülke içinde meydana gelen en önemli olay, Hz. Ali evlâdî'nın Hasan kolundan Hüseyin b. Ali'nin Medîne'deki başkaldırısıdır.

²⁰⁰ *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 106.

²⁰¹ A.e. , s. 104.

²⁰² es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 272.

²⁰³ *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, II, s. 8-10; *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 309.

²⁰⁴ Hasan İbrahim, *a.g.e.* , II, s. 334.

²⁰⁵ el-Mesûdî, *a.g.e.* , III, s. 319.

²⁰⁶ *el-Maârif*, s.381; *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 324; *Ya'kûbî*, *a.g.e.* , II, s. 401-402; et-Taberî, *a.g.e.* , IX, s. 9-12; el-Mesûdî, *a.g.e.* , III, s.319; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.* , VI, s. 81-82; es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 273; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 117; Hasan İbrahim, *a.g.e.* , II, s. 336.

²⁰⁷ es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 279.

²⁰⁸ el-Mesûdî, *a.g.e.* , III, s. 334

²⁰⁹ et-Taberî, *a.g.e.* , IX, s.57; el-Mesûdî, *a.g.e.* , III, s. 334 (26 yaşında olduğu da söylenmektedir. Bkz: et-Taberî, *a.g.e.* , IX, s. 57; *Ya'kûbî*, *a.g.e.* , II, s. 406)

²¹⁰ es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 279.

²¹¹ *Ya'kûbî*, *a.g.e.* , II, s. 406; el-Mesûdî, *a.g.e.* , III, s.334; es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 279.

el-Hâdî, halifeliği çok kısa sürmesine rağmen bu dönem içerisinde kardeşi Hârûn'u azledip yerine oğlu Câfer'i veliahd tayin etmeye imkân bulabilmiştir.²¹²

el-Hâdî, tarihçilerin verdiği bilgilere göre uzun boylu, beyaz tenli, katı kalpli, kötü ahlâklı, sert ve haşin tabiatlı, dik kafalı, sert yürekli ve aynı zamanda da cömert bir kişiydi.²¹³ Henüz çok genç yaşta halife olmasının da etkisiyle halifeliğin gerektirdiği hâle bürünmez, oyun oynar, çevik eşeğe biner, hatta içki içerdi. Bununla beraber, fasîh, güzel konuşan, edîp, güçlü ve keskin zekâlı idi.²¹⁴ el-Hâdî, edebiyatı seven büyük bir edipti.²¹⁵ Şiiri, şâirleri ve şiir yazmayı severdi.²¹⁶

el-Hâdî'nin ölümü normal bir ölüm olmadı. Tarihçilerin çoğuna göre o, annesi Hayzurân'ın kurduğu tuzakla öldürülmüştür. el-Hâdî ile annesi arasındaki mücadeleye birbirini yok etme sınırına varmıştı. el-Hâdî, annesini ortadan kaldırmak için, ona içine zehir katılmış yemekler gönderiyor, annesi durumu bildiği için gelen yemekten önce köpeğe yediyor, köpek zehirlenip yere seriliyordu.

İşte bu sebeple mesele, Hayzurân için nefis-i müdâfâ şeklini almıştı. el-Hâdî'nin hasta olduğu bir zamanda Hayzurân'ın emriyle câriyeler onu nefessiz bırakarak öldürmüşlerdi (170/786)²¹⁷.

III.4. er-Reşîd

Abbâsî hilâfetine “altın çağı”nı yaşatan Ebû Câfet Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Abdullah el-Mansûr b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, 145/763 yılında Re'y'de doğdu. Annesi, el-Hâdî'nin de annesi olan Hayzurân'dır.²¹⁸ Kardeşi el-Hâdî ölünce, er-Reşîd Bağdad'ta yirmi bir yaşında iken 170/786 senesinde hilâfete geçti.²¹⁹

Hârûn er-Reşîd döneminde Abbâsî devleti, kuvvetinin zirvesine, coğrafyasının en geniş sınırına ulaştı. Hattâ onun dönemi için, “bütün ortaçağ İslâm tarihinin ihtişam dönemi” demek de mümkündür. Devlet, artık bütün komşularına karşı tartışılmaz bir üstünlük kurmuş, dışta itibarlı, içte ise kuvvetli ve huzurluydu. İstikrar devletin, azâmet te halîfenin alâmeti

²¹² Ya'kûbî, *a.g.e.* , II, s. 405-406.

²¹³ et-Taberî, *a.g.e.* , IX, s. 58; el-Mesûdî, *a.g.e.* , III, s. 335; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.* , VI, s. 101,102.

²¹⁴ es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 279.

²¹⁵ el-Mesûdî, *a.g.e.* , III, s. 335.

²¹⁶ et-Taberî, *a.g.e.* , IX, s. 67-70; es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 280-281.

²¹⁷ et-Taberî, *a.g.e.* , IX, s. 48-50; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.* , VI, s. 99-101; es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 280; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 127-128.

²¹⁸ Ya'kûbî, *a.g.e.* , II, s. 407; et-Taberî, *a.g.e.* , IX, s.75; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.* , VI, s. 106; es-Suyûtî, *a.g.e.* , s. 279; Hasan İbrahim, *a.g.e.* , II, s. 344.

²¹⁹ Hasan İbrahim, *a.g.e.* , II, s.345; *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 129.

olmuştur²²⁰. Es-Suyûtî'nin bu hususu: "er-Reşîd döneminin tamamı iyidir. Bu dönem güzellikte gelin (düğün günleri) gibidir"²²¹ ifâdesiyle belirtmiştir.

Rivayete göre Hârûn, Ca'fer b. Mansûr'un kızı Zübeyde ile 781 yılında evlendi. Zübeyde'den Muhammed Emîn dünyaya geldi ve Zübeyde 840 yılında vefat etti. Hârûn'un evlendiği hanımlardan biri de el-Hâdî'nin ümmü veled'i olan Emetü'l-azîz idi ve bundan Ali b. Reşîd doğdu. Hârûn'un evlendiği bir diğer hanım da Osmâniye idi. Osmâniye'nin büyük annesi hüseyin b. Ali'nin kızı Fâtîma'dır; babası ise Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Amr b. Osman b. Affân'dır. Bunlardan başka Hârûn Sâlih el-Miskîn'in kızı Ümmü Muhammed, Süleyman b. Mansûr'un kızı Abbâse ve dayısı Gıtrîf'in kızı Azîze ile de evlenmiştir. Öldüğü zaman arkasında dört hür hanım bırakmıştır. Bunlar: Zübeyde, Sâlih'in kızı Ümmü Muhammed, Abbâse ve Osmâniye'dir.²²²

er-Reşîd, oğlu el-Emîn'i henüz beş yaşında olmasına rağmen, 791 yılında annesi Zübeyde'nin baskılarından dolayı veliaht tayin etti; 798 yılında da el-Emîn'in ardından gelmek üzere diğer oğlu el-Me'mûn'u tayin etti ve Horasan'ı ona bıraktı. 802 yılında ise er-Reşîd bu iki oğlundan sonra el-Kâsım'a bîat ett. Bir iddiaya göre er-Reşîd dördüncü oğlu el-Mu'tasım'ı okuma yazma bilmediği için veliaht göstermedi. Fakat daha sonra hilafet soyu el-Mutasım'dan devam etmişti.

er-Reşîd el-Emîn'e Bağdat ve batı bölgesini bırakmıştı. Burada Arap unsuru ilerlemekte ve el-Emîn'in taraftarları çoğalmaktaydı. el-Me'mûn'un payına ise ülkenin doğusu düştü. Burada da Fars unsuru ve el-Me'mûn'un taraftarları çoktu. Bu paylaşırmada annelerin rolü büyük olmuştur. Çünkü el-Emin'in annesi Zübeyde Arap, el-Me'mûn'un annesi Fars'tı ve lohusayken ölmüştü.

er-Reşîd aynı yıl oğulları el-Emîn ve el-Me'mûn ile birlikte hacca gittiğinde her birine bir şartnâme yazıp Kâbe'ye astırdı.

er-Reşîd, el-Me'mûn ile birlikte 807 yılında Horasan'a doğru yola çıktı.²²³ Hârûn er-Reşîd Bağdat'tan Horasan'a hareket edip Safer 193 (Kasım 808)'de Cürcân'a vardığı zaman hastalığı iyice artmıştı. Oğlu Me'mun'u ve onunla birlikte Abdullah b. Mâlik, Yahyâ b. Muâz, Esed b. Yezîd, Abbâs b. Ca'fer b. Muhammed b. Eş'as, es-Sindî el-Hareşî ve Nu'aym b. Hâzîm gibi kumandanları Merv'e gönderdi, kendisi ise Tus'a hareket etti. Fakat sancısı iyice arttı, hatta hareket edemeyecek hale geldi. Durumu ağırlaşınca halk ileri geri konuşmaya başladı. Bunu duyan Hârûn kendisini halka göstermek için bir binek getrimelerini emretti. Bir

²²⁰ *Büyük İslâm Tarihi*, (Editör. H. Dursun Yıldız), III, s. 129.

²²¹ es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 286.

²²² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 193.

²²³ A. e., s.186.

at getirildi, fakat binemedi. Bu defa semer vurulan küçük bir at getirildi, buna da binemedi. En sonunda bir merkep getirildi, buna da binemeyince: “Beni yerime götürün, halk doğru söylüyor.” dedi.²²⁴ Tus şehrinde 808 yılında 23 yıllık bir halifeliğin ardından 47 yaşında vefat etti. Oğlu Sâlih cenaze namazını kıldırdı. Ayrıca Fadl b. Rebî, İsmail b. Sabîh, Mesrûr, Hüseyin ve Reşîd gibi kimsler de vefatında hazır bulundular.²²⁵

Hârûn er-Reşîd’in halifeliği yirmi üç yıl, iki ay, onsekiz gün sürmüştür. Bir rivayete göre yirmi üç yıl, bir ay, on altı gün halifelik etmiştir. Kırk yedi yıl, beş ay, beş gün yaşamıştır. Beyaz simalı, güzel ve kıvrıkcık saçlı bir kişiydi. Yaşının icâbı saçlarının beyazı ile siyahı denk hale gelmişti. er-Reşîd zamanında îmar ve medeniyet ilerledi, refah yaygınlaştı, ilim ve edebiyat gelişti, devletin gücü arttı. Hârûn er-Reşîd devri, Arap siyasî gücünün zirvesi ve bütün asırların uygarlık, îmar, edebiyat ve ilimde ulaştığı en ileri seviyesi kabul edilir.²²⁶

III.5. el-Emîn

Muhammed Ebu Abdullah babası er-Reşîd’in ölümü üzerine halifelik mührü, hırkası ve asâsı kendisine verildi ve Bağdat’ta bîat edildi.²²⁷ El-Emîn çok yakışıklı, güzel, fizik bakımından güçlüydü; fesahat, belâgat, edep ve fazilet sahibi olmakla birlikte ileri görüşten yoksun ve tedbirsizdi, emirliğe uygun değildi. Halife olduğunun ikinci günü sarayın yanına oyun alanı yapılmasını emretmişti.

el-Emîn 786 yılında Bağdat’ta doğmuştu. Halife olmasının ardından el-Me’mûn’u Horasan ve civarına vali yaptı. el-Me’mûn Kâbe Anlaşmasında ikinci veliaht tayin edilemiş ve bunu uyulmaması durumunda el-Emin’in hilafetinin düşeceği şart konulmuştu. Bununla birlikte el-Emîn 810 yılında el-Me’mûn adını hutbelerde zikretmez oldu ve halifelikten düşürdü. Zaten halk er-Reşîd’in, bu anlaşması üzerine iki kardeşin arasına kötülük ve savaş gireceğini tahmin etmişti; korktukları da oldu ve bir buçuk yıl süren iç savaş yaşandı. Bu iç savaş 813’te el-Emîn’in öldürülmesiyle son buldu. Böylece ülkenin birliği yeniden sağlandı. El-Emîn öldürüldüğünde henüz 28 yaşındaydı. Bağdat’ta defnedildi; beş yıl kadar hilâfette kalmıştı. El-Emîn’de bulunan hilâfet yüzüğü, hırkası, kılıcı ve asâsı teslim alındı.²²⁸

el-Emîn’in öldürüldüğü haberini annesi Zübeyde’ye ulaştıran memurlar onu öç almaya yöneltmek istediler. Zübeyde, bunun erkeklere yakışan bir iş olduğunu söyledi; oğlunun ardından mersiye yazmadan da edemedi. Mersiye okuyan el-Me’mûn “ Ben de Hz. Ali’nin,

²²⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* , VI, s.191.

²²⁵ A. e. , s. 192.

²²⁶ A. e. , a.y.

²²⁷ *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Müellif: Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, III, İst. 1993; *el-Maârif*, s. 383; *Nesru’d-Dur*, III, s. 96-106; *el-Muhtasar fi Ahbâri’l-Beşer*, II, s. 12-19; Ömer Ferruh, *Tarihu’l-Edebi’l-Arabî*, II, s. 36; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.* , VI, s. 197.

²²⁸ *Nesru’d-Dur*, III, s. 103-106; *el-İtticâhât fi Kasri’l-Me’mûn*, s. 55; *Tarihu’l-Hulefâ*, s. 261; *Murûcu’z-Zehab*, III, s. 387; *el-Kâmil*, V, s.325; Ömer Ferruh, *a.g.e.* , II, s. 36

Hz. Osman'ın ardından dediğini diyeceğim: Vallahi ne öldürdüm, ne emrettim, ne de razı oldum!" Muhammed Emîn ak benizli, uzun boylu, küçük gözlü ve uzun burunlu idi. Katledildiğinde 28 yaşında idi 4 sene 8 ay hüküm sürdü.²²⁹

III.6. el-Me'mûn

Abdullah Ebu'l-abbas el-Me'mûn 786 yılında doğdu. Çocukluğunda ilim tahsil etti, hadis rivayetleri dinledi. Zamanın ilim adamlarından ders aldı; fıkıh, Arapça ve tarihte kendini geliştirdi. Yetişkin çağına gelince felsefe ve bilim eğitimi aldı. El-Me'mûn güven, azim, olgunluk, ilim, ileri görüşlülük, deha, heybet ve cesaret bakımından Abbasîlerin en faziletlisidi. Fasih konuşmasını bilirdi. Abbsî devrini açan es-Seffâh, artalayan el-Me'mûn ve kapatan el-mUtazîd denilmişti.

el-Me'mûn, 813 yılında kardeşinin öldürülmesiyle idareye el koydu. El-Me'mûn zamanında da ülkenin çeşitli yerlerinde alevî ayaklanması ve çarpışmalar oldu. Bunlar el-Me'mûn'un askerlerince bastırıldı. 815 yılında el-Me'mûn nüfus sayımı yaptırıp Abbasîlerin otuzüç bin kişi olduğunu tespit ettirdi. 816 yılında Bağdat'ta çok büyük kargaşalar yaşandı. El-Mehdî'nin oğulları el-Mansur ve İbrahim, el-Me'mûn'un Ali Rıza b. Musa b. Cafer'i veliaht yapmasına karşı çıktılar. Sonunda el-Me'mûn halifelikten indirildi.

İbrahim, 817 yılında kendisine Bağdat'ta bîat edilmesinin ardından Kûfe'yi kuşattı. el-Me'mûn da bu bîatten ötürü Merv'den Irak üzerine yürüdü. 818 yılında Bağdat halkı İbrahim b. el-Mehdî'yi halifelikten indirip tekrar el-Me'mûn'u getirdi. 819 yılında el-Me'mûn'un Bağdat'a girmesiyle kargaşa sona erdi. Aynı yıl el-Me'mûn başkenti Merv'den Bağdat'a getirdi, Farslara karşı siyasetini değiştirdi. Bununla birlikte Farsların devlet, ordu ve sosyal hayattaki etkileri azalmadı.

el-Me'mûn, halifeliği süresince veliaht meselesini çözemedi. 833'te Rumeli'ne savaşa çıktı; halkı İslâmiyetle cizye vermek arasında tercihe zorladı. Rumlar cizye vermeyi kabul ettiler. el-Me'mûn burada onbeş kale fethetti. Burada hastalanınca bazı önde gelen devlet adamlarına kendisinden sonraki halifenin el-Mutasım olmasını vasiyet etti. Tarsus yakınlarında bulunduğu sırada, aynı yıl, 48 yaşında vefat etti. 20 yıl hilâfet sürdü. Me'mun'un künyesi: Ebu'l Abbâs idi. Orta boylu, uzun sakallı idi. Cenazesi Tarsus'ta defnedildi.²³⁰

Halifeliği yirmi yıldan fazla sürmüştü. Alevîlere ve onlara iyilik yapmaya çok düşküdü. Öyle ki Ali Rıza b. Musa'yı veliaht tayin etmiş kendi aile fertlerini uzaklaştırmış, hatta hilâfetten indirilmesine yol açmıştı. el-Me'mûn, yeşil renk Alevîlerin gözdesi olduğundan bu

²²⁹ *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Müellif: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, III, s. 510.

²³⁰ A. e. , s. 530 .

renk giyinir, anları kazanmaya ve Abbasîleri uzak tutmaya bakardı. el-Me'mûn mûtezile fikrini benimsemişti.²³¹

III.7. el-Mû'tasım

el-Me'mûn'un vasiyeti doğrultusunda, Ebu İshak el-Mû'tasım Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Abdullah el-Mansûr b. Muhammed Ali b. Abdullah b. Abbâs²³² halife oldu. ²³³el-Mû'tasım Bağdat'ta doğmuştu. Cesur ve kuvvetli, fakat ilimden yoksundu; hatta okuma yazması bile zayıftı. Bununla birlikte halifelerin en azametli ve heybetlisi olduğu söylenmişti. el-Mû'tasım 833 yılında halife olmuştu. ²³⁴“Museummen: Sekizli” denirdi. Çünkü 179(795), diğer bir rivayette ise Şaban 180 (Ekim 796) tarihinde dünyaya gelen el-Mu'tasım, Hz. Abbâs (r.a.)'ın sekizinci batındaki torunu ve halifelerin sekizincisidir. Halifeliği ise sekiz yıl, sekiz ay, iki gün sürmüştür. Ayrıca el-Mu'tasım, sekiz erkek, sekiz kız evlâdı bırakmıştır. Başka bir rivayette ise halifeliği sekiz yıl, sekiz ay devam etmiştir. Birinci rivayete göre kırk yedi yıl, iki ay, on sekiz gün, ikinci rivayete göre ise, kırk yedi yıl, yedi ay yaşamıştır.²³⁵ Buna benzer sekizli rastlantıları çoktu.²³⁶

el-Mû'tasım'a bîat edildiğinde askerlerin bir kısmı el-Me'mûn oğlu Abbas'ı halife kabul ettiler. Bunun üzerine el-Mû'tasım Abbas'ı huzuruna çağırıp kendisine bîat etmesini sağladı; askerler de sakinleşti. Halife olduğu yıl el-Mû'tasım el-Me'mûn'un Farsların etkilerini azaltma yolundaki çabalarının devamı olarak onlara karşı koyabilmek amacıyla Türkleri orduya aldı. Türk askerlerinin Bağdat'ta çoğalmaları sonucunda şehirde bazı güçlükler ortaya çıktı. Bunun üzerine el-Mû'tasım Bağdat'ın kuzeyinde bulunan Samrâ'da Türk askerleri için kışla yaptırdı. el-Mû'tasım'ın annesi de Türktü. Samrâ aynı zamanda bir müddet Abbasîlerin başkenti olmuştu. el-Mû'tasım, divana Türkleri dahil eden ilk halife idi; etrafına Türkleri toplamaktan hoşlanırdı.

834 yılında el-Mû'tasım, Ahmed b. Hanbel'i Kur'an'la ilgili olarak sınıadı. Verdiği cevapları beğenmeyince dövdürdü, hapsettirdi. Yine bu yıl Hz. Ali soyundan olan bazı ileri gelenler yakalanıp öldürüldü. el-Mû'tasım 837 yılında o güne kadar benzeri görülmemiş silahlarla donanarak Tarsus'a bir günlük uzaklıkta yer alan bölgeye gitti. Köyleri yaktırdı, beldeyi tahrip ettirdi. Rumlarla Müslümanlar arasında şiddetli çatışmalar oldu. el-Mû'tasım burada iki ay kaldı Abbas b. El-Me'mûn'un tekrar halifelik iddiasında bulunduğunu ve

²³¹ *el-Maârif*, s. 387 vd; *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 416; *Nesru'd-Dur*, III, 107-119; *Muhtasaratu't-Tarih*, s. 134-137; *el-İber*, I, s. 295; *Tarihu'l-Hulefa*, s. 268 vd; *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, II, s. 21 vd; Ömer Ferruh, *a.g.e.*, II, s. 36; *A Literary History*, s. 262.

²³² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 458.

²³³ *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Müellif: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, III, s. 530 İst. 1993.

²³⁴ *Tarihu'l-Hulefa*, s. 291 vd

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 459.

²³⁶ *el-İber*, I, s. 315-316.

kendisine bîat edenler olduğunu öğrenince geri döndü. Abbas'ı ve taraftarlarını hapsedirdi. Bir müddet sonra Abbas vefat etti. 18 Rebiyülevvel Perşembe (6 Ocak Pazar) günü Ebû İshak el-Mûtasım 842'de Samerrâ'da vefat etti. 1 Muharrem (21 Ekim)'de kan aldırılmıştı ve kan aldırır aldırılmaz hemen hastalığa yakalandı ve işte bu hastalığının başlangıcı oldu.²³⁷ Ne kadar tedavi olduysa da fayda etmedi.²³⁸

III.8. el-Vâsık

el-Vâsık Billâh Hârûn b. El-Mu'tasım'a babasının vefat ettiği gün 18 Rebiyülevvel 227 Perşembe (6 Ocak 842 Pazar günü) bîat edildi. el-Vâsık'ın künyesi Ebû Ca'fer'di, annesi Rum asıllı bir ümmü veled (cariye) olan Karâtîs idi.²³⁹ el-Vâsık, Eşnâs et-Türkî'yi sultan tayin etti. Böylece el-Vâsık sultan tayin eden ilk halife oldu. Zaten babası zamanında Türklerin sayısı artmıştı. el-Vâsık her konuda bilgisi olan bir halife idi; şairdi ve çok sayıda şiir derlemişti.²⁴⁰

el-Mûtasım'ın ölümünün ardından Şam'da ayaklanma baş gösterdi. el-Vâsık ayaklananların üzerine asker gönderip elebaşlarını öldürttü; şehirde huzur sağlandı. el-Vâsık 5 yıl 9 ay hilâfet etti. Halifenin zamanında Mu'tezile Kur'an'a mahluktur diye iddiada bulunuldu. Vâsık da bu mezhebe döndü. Ve imam Ahmed Hanbel'i bu mezhebe döndürmek için dövdürdü, hapse attırdı ve nefyeyledi.²⁴¹ Vâsık, Alevîlere ikramda bulunmaya, iyilik etmeye özen gösterirdi. Babası ve amcasının yolundan gitti, Mûtezi'leye yakın oldu.²⁴² el-Vâsık yakınlarına cömert davranmayı severdi; ilim ehline ve fikirlerine değer verirdi. Yaklaşık altı yıllık halifeliğin ardından 846'da Samarrâ'da vefat etti.

²³⁷ *el-Maârif*, s. 391; *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 459 vd; *Nesru'd-Dur*, III, s. 120-125; *Muhtasaru't Tarih*, s. 138-141; *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II, s. 33-35; Ömer Ferruh, *a.g.e.*, II, s. 36; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 458.

²³⁸ *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Müellif: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, III, s. 533 .

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 462.

²⁴⁰ *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 296-299.

²⁴¹ *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Müellif: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, III, s. 533.

²⁴² *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II, 35-36.

III. BÖLÜM

BİRİNCİ ABBÂSİ ASRINDA KİTÂBET

I. BİRİNCİ ABBÂSİ ASRINDA KİTÂBETİN GELİŞİM SÜRECİ VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle İslâm tarihinde gerçekte Arap unsuruna dayanan bir devlet sonra ermiş ve gayr-ı Arap unsurlarında yönetimde söz sahibi oldukları yeni bir devir başlamıştır. Iraklılar kendilerinin Suriyelilerin baskısından kurtulduklarını hissetmişlerdir. Şiiler öclerinin alındığına kani olmuşlardır. Ancak her ne kadar Arap kavmiyetçiliği ortadan kalksa da bu sefer İran kavmiyetçiliği ustalıkla bir şekilde hâkim olmaya başlamıştır. Abbâsî halifelerinin birincisinin “Seffâh” (kan dökücü)²⁴³ sıfatıyla anılması Emevîlerdeki zulmü aratmayacak şekilde kara günlerin geldiğine işaret etti.²⁴⁴

Bütün bunlara rağmen İslâm dünyasında Emevîlerin yerine Abbâsîlerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük ilerlemeler olmuştur.

Abbâsîlerle birlikte devlet teşkilatında bazı yeni müesseseler ortaya çıkmıştır. Bunların başında Sâsânîler'den alınan vezirlik gelmektedir. Merkezi idaredeki dîvânların başına vezir getirildi. Birinci Abbâsî asrında, Abbâsî halifeleri, çeşitli işlerin yürütülmesi için, daha Hz. Ömer zamanında tesis edilen askeri dîvân ve Muâviye b. Ebî Süfyan döneminde tesis edilen Dîvanu'l-hâtim ve benzerlerine²⁴⁵ ilave olarak Dîvânu'l-harâc ve'n-nafakât, Dîvânu'l-mezâlim ve's-şurta, Dîvânu'd-diyâ ve'l-ıktâ'ât, Dîvânu'l-ceyş, Dîvânu'l-hisbe ve Dîvânu'l-kadâ gibi pek çok yeni dîvân tesis etmişlerdir.²⁴⁶ Halife kendini sağlama almak amacıyla “Emîru'l-Umerâ”lık sistemini kurdu. Sonuç olarak Abbâsîler dönemi siyasî yönetim açısından çok fazla adil olmasa da kültürel açıdan Müslümanların zirveye ulaştığı dönemdir.²⁴⁷ Yeni kurulan divanların tesisi Fars vezirler ve İslam devlet idare sistemine Fars devlet idare sistemini getirip tatbik etmek isteyen taraftarlarının desteği altında idi. Yine Fars devlet sisteminden bu dönemde Arap devlet idare sistemine getirilen vezâret makamına bakan vezir, Dîvânu'l-ceyş'in dışında bütün bu dîvânların idaresine nezaret ederdi. Dîvânu'l-ceyş'in idaresine ise hilâfet ordusundaki büyük komutanlar bakar, halife bazen bizzat kendisi bu dîvân üzerinde tasarrufta bulunurdu. Vezir, eğer halifenin tam oalrak güvenini sağlamış ise,

²⁴³ Bkz. s. 23

²⁴⁴ et-Taberî, *a.g.e.*, V, s. 131-132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 316; Hitti, s. 286.

²⁴⁵ Bkz. s. 17

²⁴⁶ Kenan Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998, s. 151-152.

²⁴⁷ Yıldız, I, s. 40.

halife, divanların idaresi başta olmak üzere bütün devlet işlerinin yönetimini ona verirdi. Nitekim el-Me'mûn, el-Fadl b. Sehl'in güzel siyaseti ve aldığı tedbirler sayesinde Tâhir b. Huseyin komutasındaki ordunun İsâ b. Mâhân'ın ordusunu yenmesi sonunda kendisine duyduğu güven sonucunda devletin bütün idari işlerinin yönetimini veziri el-Fadl b. Sehl'e bırakmıştı. Kâtiplikten böylesine önemli bir makama getirilecek bir kimsede tabii ki siyasi yeteneğinin yanı sıra edip, beliğ, tecrübeli ve kalem sahibi olmak gibi hususiyetler aranmaktaydı.

Nitekim el-Me'mûn, bir vezirini seçtiğinde "Ben işlerimin idaresi, yürütülmesi için her türlü üstün sıfatları ve şartları şahsında toplamış bir adam seçtim. O, yaratılışında ve huylarında iffetli, tuttuğu yolda doğruluk sahibidir. Edeplerini güzel, tecrübelerini doğru buldum. Sırlarıma emin, güvenilir bir şahıstır. En mühim işleri yerine getiricidir. Yumuşaklıkla susar, ilimle konuşur, anlamlı bir bakış ona maksadı anlatmaya yeter, onda komutanların kuvveti, hikmet sahip filozofların isabeti, âlimlerin alçak gönüllülüğü ve hukukçuların anlayışı mevcuttur, güzel açıklaması ve tatlı lisanı ile insanların kalbini çalar." demiştir. Öte yandan bu divanların sunduğu imkanlar pek çok kimseyi kitâbet sanatını öğrenmeye ve bu alanda başarılı olmak ve mahâretini göstermek için çaba sarf etmeye sevk etti. Zira bu divanlarda herhangi bir başarı gösteren kişi çok geçmeden çalıştığı dîvâna başkan olarak atanıyor, daha sonra da bütün dîvânların başkanlığı, her hangi bir bölgenin valiliği, hatta vezirlik gibi görevlere getiriliyordu. el-Mehdî, el-Hâdî ve Bermekîler'in kâtipliğini yapıp el-Hâdî ve el-Emîn döneminde Mısır'da valiliğe atanan el-Hasan b. El-Bahbâh el-Belhî, el-Me'mûn'a kâtiplik yapan ve İran'a vali tayin edilen el-Hasan b. Recâ, er-Reşîd'in annesi el-Hayzûrân'a kâtiplik yapan ve daha sonra birkaç yıl Mısır'da vali olarak görevlendirilen Umer b. Mehrân kâtiplik sanatından önemli mevkilere yükselen örnek şahsiyetlerdir. Aynı zamanda babası gibi bir yağ taciri olan Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyât içlerinde bazılarının şarap yapım ve satımı ile uğraşan Benû Sehl –el-Hasan b. Sehl ve el-Fadl b. Sehl başta olmak üzere- kitâbet sayesinde vezirliğe kadar yükselebilmişlerdir. Bu itibarla er-Reşîd'in Horasan valisi Ca'fer b. Muhammed el-Eş'as, el-Me'mûn'un komutanı ve Horasan valisi Tâhir b. El-Huseyn, Mısır, Şam ve daha sonra Horasan'a vali olan Abdullah b. Tâhir ve el-Me'mûn'un meşhur komutanı Ebû Dulef el-İclî gibi pek çok vali ve komutan kitâbet sanatını çok iyi biliyordu. Ayrıca bu dönemde her vezirin ve her valinin, işlerine yardım eden bir veya birkaç kâtibi vardı. Mesala İbnu'l-Mukaffâ Kirman valisi Dâvud b. Umer b.

Hubeyra'nın kâtipliğini yapmaktaydı ve kitâbet ve vezirlik alanında parlayan şahsiyetlerin büyük çoğunluğunu Fars asıllı kimseler oluşturuyordu.²⁴⁸

Abbâsî asrına kadar Araplar arasında şöhret bulan nazmın dışında nesir de bu dönemde bir sanat dalı olarak kendisini kabul ettirmeye başladı. Özellikle Arapların Darb-ı Mesellerini, Eyyâmu'l-Arab'ı içeren bir çok derlemeler daha sonraki yazılan eserlere de temel teşkil etti. Her toplumda olduğu gibi, Araplarda da hikâyeler, masallar anlatılmakta idi. Arapların gece sohbetleri, İslâmiyet'ten sonra, askerleri cesaretlendirmek amacıyla anlatılan kıssalar sözlü yolla devam ederken, yabancı kaynaklardan da beslendiler. H. 4./M. 10. yy'da bu sözlü rivayetlerin yazıya dökülmesi neticesinde yaklaşık iki yüzün üstünde eser meydana geldi. “Kelile ve Dimne”, aşk hikâyesi olan “Leyla ve Mecnun” bu dönemin eserlerindedir. Ortaya çıkan diğer nesir örnekleri “Edeb’e dair teliflerdir. Kâtiplerle ilgili yazılan eserlerden bahsederken üzerinde durduğumuz iyi hareket ve münasebet tarzları anlamına gelen “Edeb” türü daha da genişleyerek devlet kademesinin tüm birimlerinde çalışan personelin davranış biçimlerini de kapsamı içine aldı. Böylece “Edeb” kitaplarının hitap ettiği zümre daha da genişlemiş oldu. Câhız (öl.255/869) edeb tarzının ilk büyük temsilcisidir.²⁴⁹

Bununla beraber bu asırda, çeşitli mevkilere yükselmek için bir köprü durumunda bulunan kitâbet sanatında başarılı olmak da kolay bir iş değildi ve bir yandan, halka hitap etmesi nedeniyle, risâlelerin üslup bakımından anlaşılır olması, öte yandan halife, vezir, vali ve komutanlar adına yazılması nedeniyle üstün bir sanatsal güzelliğe sahip olması gereken kitâbet sanatı bu mesleğe yönelen kimselerde belağat kudretine sahip olmasını, başta lisânî ilimler olmak üzere pek çok ilmi iyi bilmesini zorunlu kılıyordu. Böylece bir yandan kitâbet sanatının devlet kademelerinde böylesine önem kazanması ve halife, vezir vb. gibi devlet ricalinin bu sanatı teşvik etmeleri, öte yandan yabancı milletler ve edebiyatlarıyla imtizac sonucu Arap edebiyatı ve Arap düşünce hayatında meydana gelen değişiklikler, yabancı kültürlerden yapılan tercüme ve başta risâle dîvanı olmak üzere diğer divanların da tesisi ile devlet ricali arasında yazışmaların artması vb. gibi hususlar Birinci Abbâsî asrında kitâbet sanatının, hiçbir dönemde şahit olmadığı bir gelişme safhasına girmesini sağladı.²⁵⁰

Arap kitâbetinin önem kazanmasının en önemli etkenlerinden biri de dil ve edebiyata bağlı kültürel çalışmalardır. Emevîler devrinde Kur'an'ın doğru şekilde okunmasını sağlamak üzere metne hareke koymakla başlayan dil çalışmaları bu devirde ortaya çıkan yeni gelişmeler karşısında daha da sürat kazanmıştır. İslâm'ı yeni kabul eden unsurlar arasında “Lahn”

²⁴⁸ Kenan Demirayak, *a.g.e.* , s. 152-153.

²⁴⁹ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 423.

²⁵⁰ Kenan Demirayak, *a.g.e.* , s. 153.

denilen dil hatalarının yapılması bu hataları önlemek maksadıyla Kûfe’de sonra da Basra’da dil çalışmalarının hız kazanmasına yol açtı. Bu çalışmaların neticesinde her iki şehirde de ayrı dil ekolünün ortaya çıktığını görmekteyiz. Böylece Arap nahiv tarihinde Basra ve Kûfe dil mektepleri kuruldu. Daha sonraki dönemlerde önce Mısır’da sonra da Endülüs’te gelişen nahiv çalışmalarının ilk mümessilleri bu iki nahiv okulunda okumuş kimselerdi.²⁵¹

Bu dil çalışmalarının dışında kitâbet sanatının gelişmesinde etkili olan diğer bir sanat dalı da Abbasiler döneminde ortaya çıkan hat sanatıdır. Hat sanatı H.II./M. VIII yahut III./IX. Asırlarda ortaya çıkmış ve kısa zaman içinde en fazla takdir edilen yazı sanatları arasında yerini bulmuştur. Bu sanat dalı sadece İslâm’a mahsus olup resim sanatına da oldukça katkıda bulunmuştur. Müslümanlar, canlı objelerin çizilmesinin yasak olmasından dolayı estetik duygularını bu yönde tatmin etmişlerdir. Hatta devlet adamları bile Kur’an nüshası yazarak itibar kazanma yoluna gitmişlerdir. Hat sanatını kuran ve geliştirenler arasında Me’mun zamanında ortaya çıkan Reyhânî (öl.834/1431) müstesna bir yere sahiptir. Yâkut el-Mûtesimî ise Abbasilerin son “hataları” arasında yer almışlardır. Hat sanatı o günden bugüne kadar yegane İslâm sanatı olarak kabul edilmiş ve her dönemde zirvedeki yerini korumuştur. Hattatlıktan sonra tezhip sanatını uygulayan “müzehhib”, önem bakımından hattattan sonra ikinci sırayı almaktadır. Tezhip sanatı Kur’ân-ı Kerim’den sonra dini olmayan el yazmalarında kendine tatbik alanı bulabilmiştir.²⁵²

Bütün bu çalışmalar kitâbetin gelişmesine katkıda bulunmakla birlikte nesrin, dolayısıyla yazının gelişmesini sağlayan başka amiller de vardı. İdari teşkilattaki muhtelif meseleleri çözmek için kurulan divanların sayısının artışı farklı kâtiplerin yetişmesini gerektiriyordu. Bu da kitâbetin daha seviyeli bir şekilde gelişmesini sağlıyordu.²⁵³

Arap edebiyatına katkıda bulunanlar, şüphesiz sadece Araplar değildi. Bedevilikten hadarîliğe geçen Araplar önlerinde çok fazla şey buldular. Örneğin çeşitli aletler, zinet eşyaları- yiyecek-giyecek malzemeleri, çalgı aletleri, divanlar ve bunun gibi çeşitlerin çoğu Arapların çöl yaşantısında daha önce karşılaşmadıkları şeylerdi. Bu tür malzemelerin isimlendirilmesi için bir çok yabancı kelime Arapça’ya geçti. Özellikle Farsça Arap dilinin önde gelen dayanağı oldu. Kelimelerin çoğu Farsça’dan Arapça’ya intikal etti. Bunu iki nedene dayandırmamız mümkündür:

Birincisi ticaret ve diğer ikili ilişkiler, ikincisi ise, Arapça’nın sadece Arapların dili değil, tüm İslâm aleminin kullandığı ortak dil olmasıdır. Geniş bir ilim, edeb yelpazesine sahip olan

²⁵¹ Furat, *Arap Edebiyat Tarihi*, İst. 1996, s. 242 vd.

²⁵² Hitti, s. 423.

²⁵³ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 421.

ve geniş bir toprak parçasını ellerinde bulunduran İranlılar, Abbâsîlerin bu bölgeyi fethi ile birlikte eski kültürlerini Arapça'ya aktarmaya başladılar. İlmî sahada gelişmeler oldukça arttı. Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapılmaya başlandı.²⁵⁴ İbn Nedim, Fihrist'inde Arapça'ya tercüme yapan müellifleri şu şekilde sıralamaktadır:²⁵⁵

1. Abdullah b. Mukaffâ
2. Ali Nevbaht
3. Hasan b. Sehl
4. Mûsâ b. Hâlid ve kardeşi Yusuf b. Hâlid
5. Ebu'l-Hasan Ali b. Ziyâd et-Temîm'i
6. el-Belâzurî
7. Cebele b. Sâlim
8. İshâk b. Yezid
9. Muhammed b. Cehm el-Bermekî
10. Hişâm b. El-Kâsım
11. Mûsâ b. İsâ el-Kurdî

Abbasilerdeki Sâsâni kültürünün tesiri ictimai sahada da göze çarpmaktadır. Örneğin nevrüz İranlılarda olduğu gibi Abbasilerde de bayram günü olarak kutlanıyordu. Yine devlet reisleri başlarında Farsların “Kalensüve” diye isimlendirdikleri şapkayı takıyorlardı. Oyun, eğlence, içki merasimleri aynen Farslarda olduğu gibiydi. Edebi sahada da bir çok yeni kavramlar Arapçaya geçmiştir. Sâsâniler'de göze çarpan en önemli kitâbet örneklerinden birisi olan “Tevkî'ât” önemli şahıslara yazılan siyaset mektubu veya bilgilendirme maksadıyla yazılan kısa makalelerdi. Daha sonra bu terim Arapça'ya “kıssa” olarak geçti. Hulefa-i Râşidîn ve Emevîler döneminde bilinmesine rağmen tam teşekküllü olarak Abbâsîler döneminde ortaya çıktı.²⁵⁶

İbn Haldûn, gerek ilmi gerekse kültürel sahada yabancıların Arap toplumu üzerinde oldukça etkili olduğunu söylemektedir. Sibeveyh ve Zeccâc gibi İranlıların Arap dilinde söz sahibi olmalarını, hadis, fıkıh, kelam, tefsir sahalarında ün yapmış kişilerin çoğunun Acem olmasını buna örnek olarak göstermektedir.²⁵⁷ Ancak Ahmed Emin, belki de Arap kökenli olması nedeniyle İbn Haldûn'un bu görüşüne katılmadığını belirtmektedir. Bunu da şöyle

²⁵⁴ Ahmed Emin, *a.g.e.* , I, s. 177.

²⁵⁵ İbn Nedim, *a.g.e.* , s. 300.

²⁵⁶ Ahmed Emin, *a.g.e.* , I, s. 182-188.

²⁵⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.* , s. 487.

delillendirir: “Ebû Hanife'nin İranlı olduğu söylenirse, Ahmed b. Hanbel, İmam Şafiî de Arap'tır. Sibeveyh İranlı ise Halil b. Ahmed de Arap'tır.”²⁵⁸

İran kültürünün Araplar/Abbâsîler'e etkisi en fazla Bermekîlerin hilafette söz sahibi olduğu dönemlerde görülmüştür. İran kültüründen sadece Bermekîler etkilenmemişler, Yunan ve Hintliler de Arap-İslâm kültürünü etkilemişlerdir. Özellikle Câhiliye döneminden beri Araplarla etkileşim içerisinde bulunan Hintlilerin, Abbâsîlerin hilafetiyle birlikte etkisi daha da artmıştır. Örneğin Hint asıllı olduğu söylenen İbn Arabî dil, edebiyat ve şiir alanında çok önemli eserler telif etmiştir. Hint etkisi hem doğrudan ticaret ve fetih hareketleriyle hem de dolaylı olarak İranlılar kanalıyla Araplara intikal etmiştir.²⁵⁹

Buraya kadar izaha çalıştığımız müstakil dil, kitâbet çalışmalarının dışında iyi tanımlanmış bir gurup olan kâtiplerin çalışma merkezi dîvânlar, Abbâsîler döneminde de Emevîler'e oranla daha fazla kitâbetin ve nesir edebiyatının gelişimine katkıda bulunan merkezler haline gelmişlerdir. Abbâsîler Emevi dîvân sistemini geliştirip yayınlattırarak vezaret makamı aracılığıyla merkezi bir bürokratik yönetim sağladılarç Halife Saffâh devrinde el konulan Emevî toprakları için bir dîvân kuruldu. 168/784 yılında bütün zimamları kontrol etmek için merkezi bir divan olan “Dîvânu Zimâmi'l-Ezimme” kuruldu. Bu dîvân diğer dîvânlarla koordinasyonu sağlamakta idi. “Dîvânu'l- Harac”, “Dîvânu's-Sadaka” aynı şekliyle devam etti. Bu dönemde “Dîvânu'l-Hatem”, “Dîvânu's-Sır” olarak ta isimlendirilmiştir. Mu'tasım Billâh eyalet divanlarını birleştirerek “Dîvânu'd-Dâri'l-Kebîr” olarak adlandırılan divanı kurdu. Muktefî Billâh döneminde bu teşkilat duğu bölgeleri için “Dîvânu'l-Maşrik”, batı bölgeleri için “Dîvânu'l-Mağrib”, Irak için “Dîvânu's-Sevâd” olmak üzere üç bölüme ayrıldı. Abbâsîlerin otoritesini kaybettiği dönemlerde (334/945) bile “Dîvânu's-Sevâd” ayakta kalmıştır.²⁶⁰

“Dîvânu'r-Resâil”de Abbâsîler döneminin en önemli dîvânlarından biri idi. “Res'ail Divanı” bazen vezirin himayesine bazen de seçkin bir kâtibin himayesine verilirdi.²⁶¹ Divânın baş kâtibî vezirin statüsü ile aynı haklara sahipti. Siyasî mektupların muhafazasında halifeden sonra en fazla güvenilen kimse idi. “Resâil Kâtibi” halifeyle birlikte “Kazâ Meclisleri”nde görev yapar, mühürleri halifenin mühürüyle mühürler, sonra da belgenin aslını arşivde korurdu.²⁶² Dîvân reisinin halife nazarındaki yerinin yüksek olmasının sebebi, devlet

²⁵⁸ Ahmed Emin, *a.g.e.* , I, s. 191.

²⁵⁹ A. e. , s. 233

²⁶⁰ ed-Dûri, *a.g.e.* , IX, s. 380.

²⁶¹ en-Nebrâvî, *Tarihu'n-Nazm*, s. 397-98.

²⁶² H. İ. Hasan-A. İ. Hasan, *Nuzûmu'l-İslamiyye*, Kâhire ts. s. 141.

sırlarından ve günlük işlerden haberdar olmasından kaynaklanıyordu.²⁶³ Resâil Divân Reisinin (Sâhib-i Dîvânî'r-resâil) ortaya attığı makul görüşler ülke meseleleriyle ilgili problemleri çözmekteydi. Bütün yazışmalar onun elinden geçirdi.²⁶⁴ Resâil Dîvânı başkanına bu dönemde de “Sahib” veya “Mütevelli” denilmekteydi. Vezirin değişimi ile birlikte başkâtip de değişir, hatta değişmekle de kalmayıp işkenceye maruz kalırdı.²⁶⁵

Önceleri Dîvânü'r-Resâil'in bir bölümü olan Dîvânü'l-Fed, mektupları ve belgeleri alır, açar ve tasnif eder, muhtevalarına ait açıklamaları arkasına koyar ve vezire verirdi. Bu divan aynı zamanda belgelerin kayıtlarını da tutardı. 305/905 yılında Fed ve Hatem divanı bir divan içerisinde toplandı.²⁶⁶

Resâil Divânı ile bağlantılı olan Hâtem Divânı Abbâsilerin ilk dönemlerinde faaliyette olan divanlardan önemlilerinden biridir. Emevilerde de olduğu gibi bu dönemlerde Hatem Divânı merkezde halifenin, taşrada ise, vali ve diğer emirlerin yazdıklarını mühürlemekte ve bir suretini divanda alıkoymaktaydı.

Abbâsi halifeleri ilk halife Seffâh'tan başlayarak her birisi kendilerine has bir resmi mühür kullanmış ve mühürlerin üzerine de çeşitli ibareler yazmışlardır.²⁶⁷

Resâil Divanı'nın bir bölümünü teşkil eden Tevkî Divânı daha önce de değindiğimiz gibi Emeviler ve Abbasilerin ilk dönemlerinde müstakil değildi. Buna rağmen, Tevkî Dîvânı, Resâil Dîvânı içerisinde küçük bir birim olarak işlevini sürdürüyordu. Harun Reşîd zamanında Resâil Dîvânından ayrılarak görevlerini müstakil şekilde yerine getirmeye başladı. Bu divanın özelliği her makam için kağıt düzenini ayrı ayrı belirlemesidir. Halife veya eyalet valisi tarafından divan reisine veya tebaâyâ hitaben kaleme alınan notlar kağıdın üçte ikisini kaplayacak şekilde, vezirin halifeye arz edeceği yazılar ise, sahifenin yarısını dolduracak şekilde yazılmakta idi. Dîvân reislerinin tutmuş oldukları notların icaz ve belağat yönü çok yüksekti. Bu da not tutanın ne kadar zeki bir insan olduğunu veya olması gerektiğini göstermektedir. Bu yüzden Yahya el-Bermekî'nin Harun Reşîd'in huzurunda tuttuğu notlar, sahifesi bir dinardan satılmıştır.²⁶⁸ Büveyhîler döneminde (945-1055) divanlarda çok fazla değişik meydana gelmemiştir. Dîvânü'z-Zimâm'a mali divanları kontrol etme yetkisi verilmiştir. Darphane için Dîvânü'n-Nakd ve'l-Ayâr ve Dîvânü Dâri'd-Darb kurulmuştur. Divânü'l-Ceyş ise Divânü'l-Ceyşeyn ismi ile iki ayrı guruba ayrılmıştır.²⁶⁹ Ancak açık bir

²⁶³ el-Mesûdî, *a.g.e.*, IV, s. 676.

²⁶⁴ el-Kalkaşandî, *a.g.e.*, I, s. 139-163.

²⁶⁵ el-Mesûdî, *a.g.e.*, IV, s.276.

²⁶⁶ ed-Dûrî, *a.g.e.*, IX, s. 380

²⁶⁷ Aykaç, *a.g.e.*, s. 92-93.

²⁶⁸ Metz, *el-Hadâretu'l-İslâmiyye fî Karnî'r-Râbü'l-Hicrî*, çev, Muhammed Abdulhâdi, Beyrut 1967, I, s. 153.

²⁶⁹ ed-Dûrî, *a.g.e.*, IX, s. 380.

şekilde isimlendirilmese de Büveyhîler döneminde Divânu'r-Resâil yerini devletin gizli işlerini ve muhaberatını üzerinde toplayan Divân-ı İnşâ'ya bıraktığı görülmektedir.²⁷⁰

Birinci Abbâsi asrında genel olarak kitâbetin üslup özelliklerine değinecek olursak; Emevîler döneminin sonlarında kitâbet, içerisinde herhangi bir sanatın görülmediği tabîî bir yazı şeklinden, Hişâm b. Abdilmelik'in kâtibi Sâlim'in temellerini attığı ve son Emevî halifesi Mervân'ın divan kâtibi Abdülhamid b. Yahyâ'nın yükselttiği sanatsal bir yazı haline dönüşmeye başlamıştı. Abdülhamid'in üslûbu ise risâlelerde başlangıç ve bitişlerde sanat yapma, bazen aşırı şekilde îcâz ve itnâba yönelme ve ihvan risalelerine, daha önce bilinmeyen konularla çeşitlik ilave etme esasına dayanıyordu. Ancak Abdülhamid'in bu sanatı Emevîler döneminin sonlarında bile doğal yazı üslubunu tam olarak yok edememişti. Abbâsiler döneminin ilk yıllarında da Abdülhamid'in bu üslubu hakim kaldı, ancak tabîî yazı üslubu yavaş yavaş yok olmaya başladı ve Abdülhamid'den sonra onun arkadaşı Abdullah b. el-Mukaffâ'nın sancağını taşıdığı bir sanat haline geldi.²⁷¹

Bu dönem kitâbetinde yazarların bazen aşırı şekilde icâz ve itnâba yöneldikleri görülür. İbrâhim b. Siyâbe'nin risâlesinde olduğu gibi bazen mübalağa ve şişirme vardır. Bir çok müellif bu durumu bu dönemde Arap kitâbeti üzerindeki Fars tesiri ile izah etmektedir. Corci Zeydan bu dönemde yazarların hem îcâz hem itnabta aşırı gittiklerini, risalelerini bazen bıktırarak kadar uzattıklarını, bazen de konuyu bomboş hale getirecek kadar kısalttıklarını, ancak belağat sahibi bazı kimselerin kaleminden çıkan son derece fasih bazı tevkî örneklerinin bu özelliklerden masun kaldığını belirtir. Bununla beraber bazı kimselerce îcâz itnâbtan daha makul görülmüş, bu gelişme içerisinde prensiplerinin yok olup gitmesinden endişe duyan bazı kimseler eski üslûba sıkı sıkıya bağlı kalmaya gayret ederek kâtipleri îcâza teşvik etmişlerdir. Mesela kâtiplerin itnâba olan aşırı meylini gören Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî kâtiplerine “Yazılarınızın tevkî gibi olmasını sağlayabiliyorsanız bunu yapımız” şeklinde bir tavsiyede bulunmuş, bu tavsiyenin Tâhir b. El-Huseyn, Amr b. Mes'ade, Abdullah b. Tâhir ve Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyât gibi bazı kâtiplerin risâlelerinde bir takım etkileri olmuştur.²⁷²

Bu dönemde risâlelerin türüne göre bu risâlelerdeki başlama (giriş) ve bitirme (hitâm) türleri de çoğalmıştır. Abbâsî kâtipleri Hz. Peygamber ve ashâbından bu yana risâlelerin girişlerinde uygulana gelen üslûba bazı ilavelerde bulundular, onlar, Allah'a hamd ve senâdan sonra Hz. Peygamber'e salat ve selam cümlesinin yanı sıra halifelerini de imam olarak

²⁷⁰ Ed-Dûrî, *The Encyclopaedia of Islam*, II, s. 326.

²⁷¹ Demirayak, *a.g.e.*, s.163.

²⁷² A. e., s. 165.

zikrettiler. Bu kâtipler çoğunlukla da Abdülhamid b. Yahyâ'nın girişteki üslûbunu takip edip Besmeleden sonra (أَمَّا بَعْدُ فَالْحَمْدُ لِلَّهِ) cümlesinin yer aldığı, bazen (الْحَمْدُ لِلَّهِ) cümlesinin mükerrer olup bazen de (أَمَّا بَعْدُ) cümlesinin hazfedilerek sadece (الْحَمْدُ لِلَّهِ) lafızlarının yer aldığı başlangıç bölümlerine (أَدَامَ اللَّهُ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ) gibi dua cümleleri ilave ettiler. Bazen de bu dua cümlelerinden önce (كِتَابِي إِلَيْكَ) gibi giriş cümlelerine yer verdiler. Ayrıca uzun risâlelerin, ahidnâmelerin ve halka okunan yazıların başlangıcına giriş mâhiyetinde bir mukaddime eklendi.

Başlama kısmından daha az sanatlı olmayan bitiş kısmında da (وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ) veya buna ek olarak (وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ) gibi cümlelere yer verildi, dua ile biten risâlelerin sonuna (إِنْ شَاءَ اللَّهُ) cümlesi, bazen de, çoğunlukla divan risâlelerinde, hamd, salât, selam ve hasbele olarak adlandırılan (حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ) gibi cümleler ilâve edildi.

Kitâbet üslûbunun temayüz ettiği en önemli hususiyetlerden biri de, kâtiplerin, kendi fikir ve görüşlerini te'kid etmek amacıyla risâlelerde Kur'an ayetlerinden, Arap şiirinden ve darb-ı mesellerden iktibaslar yapmalarıdır. El-Mansur'un Medine'de ayaklandığı zaman Muhammed b. Abdillâh (en-Nefsu'z-zekiyye)'a yazdığı risâlelerin ve yine Muhammed b. Abdillâh'ın el-Mansur'a yazdığı cevâbî risâlenin hemen hemen yarısını Kur'an ayetlerinden iktibaslar oluşturur.²⁷³ Bısr b. El-Belevî'nin Yemen'de el-Mehdî'nin valisi olan Ali b. Suleymân'a itâb amacıyla yazdığı risâle de Kur'an ayetlerinden iktibaslarla doludur. Yusuf b. El-Kâsım b. Subayh'ın mektubuna cevap yazan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî mektubun sonuna üç beyitlik şiir ilave etmiş, Yusuf b. el-Kâsım ise tamamı şiirden oluşan bir risâle yazmıştır.²⁷⁴

II. İNŞÂ DÎVÂNI'NİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Güzel ve sanatkarâne yazı yazma anlamına gelen inşâ, kitâbet sanatının gelişim süreciyle paralellik göstermektedir. Bir başka ifadeyle kitâbet sanatının doğup gelişmesi, inşâ sanatının da doğup gelişmesini sağlamıştır. Divanların kuruluşunu incelerken, Hz. Ömer'in, divanları halkın gücünü ve vergileri tespit etmek ve bunları kontrol altına almak amacıyla kurduğunu görmüştük. İnşâ sanatı Emevîler döneminde resâil ve hâtem divanlarının kurulması neticesinde, devlet yönetiminde/yazışmalarında planlı ve programlı bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.²⁷⁵ Ancak dikkat edilmesi gereken husus, inşânın sanat olarak tüm divanlarda kullanılmasına rağmen, "Dîvânu'l-İnşâ" ismiyle ortaya çıkmamasıdır.

²⁷³ Bkz. s. 54-55.

²⁷⁴ Demirayak, *a.g.e.*, s. 167-168.

²⁷⁵ Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi*, Samsun 1996, s.2.

Dîvânu'l-İnşâ'nın tarihî süreç içerisinde geçirdiği aşamaları incelemeye önce kısaca inşâ kelimesinin anlamı üzerinde durmanın gerektiği düşüncesindeyiz.

İnşâ, “yaratmak, neşv-ü nemâ bulmak, bir yerden çıkmak, bir nesneyi yükseltmek, güzel şiir okumak veya güzel konuşmak, yeniden meydana getirmek ve yazmak” gibi anlamları içerir.²⁷⁶ Edebiyat alanında ise, inşânın genel ve özel olmak üzere iki ayrı anlamı vardır. Genel anlamı: Kitâbet sanatında çalışma yapmak ve onun inceliklerini ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle inşâ, kıssalar, mektuplar, makaleler vs. den oluşan tüm kitâbet çeşitlerini kapsar. İnşâ sanatını yapan “münşî” nesir edebiyatçısı, “inşâ” ise güzel yazı yazma sanatıdır. Güzel yazı yazma ise, terkiplerin ve lafızların dikkatli bir şekilde düzenlenmesidir. İnşânın özel anlamına gelince, bizi de yakından ilgilendiren, inşâ dîvânının yazım çalışmalarıdır.²⁷⁷

İlerleyen dönemlerde örf, kitâbet kelimesini inşâ ile özdeş hale getirdi. Hatta kitâbet lafzı zikredilince “Kitâbetü'l-İnşâ”dan başkası akla gelmez oldu. Kâtipten söz edildiğinde de zihinde canlanan, “İnşâ Kâtibi” idi. el-Kalkaşandî'nin yaşadığı dönemde ise kâtib kelimesi “Kâtibü'l-Mâl” için kullanılırdı. Kitâbetin, bir şeyin ortaya çıkışı anlamına gelen inşâyâ izafe edilerek “Kitâbetü'l-İnşâ” olarak isimlendirilmesinin sebebi, inşânın bir şeye başladığında o şeyi ortaya çıkaran kaynak olmasıdır. Örneğin “Kitâb”, kelimelerin yazılması, manaların oluşmasıyla ortaya çıkar.²⁷⁸

Edebiyatın bir dalı sayılan inşâ, ilk numunelerini halifelerin, emirlerin ve diğer devlet ricalinin yazışmalarında vermiştir. Bütün bu ortaya konan örneklerde Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in diğer devlet reislerine ve komşu kabile başkanlarına/emirlerine gönderdiği mektuplarda yer alan üslubun tesiri görülmektedir. İnşânın bu dönemde en önemli örneği, yazılan “risâleler”dir. Bununla birlikte inşânın bir diğer dayanağı olan “Tevkîat” denilen yazılar da göze çarpmaktadır. İçerisinde ayet, hadis, darb-ı mesel ve şiirler bulunan bu yazılar, halifelerin, vezirlerin veya emirlerin muhtelif vesilelerle yazdıkları yazılardır. Bu yazı üslubu, Emevilerde ve bahsimiz olan Abbasilerde de görülmektedir.²⁷⁹ Emevîler'de de görülen Tevkî sanatı Birinci Abbâsi çağında olgunlaşmış ve bir nesir türü olarak kuvvetlenmiştir.²⁸⁰

Nil nehrinin suyunun eksilmesi nedeniyle kıtlıktan şikayetçi olan Mısır valisinin kıssasının altına el-Mansûr;

“ طهر عسكريك من الفساد يعطك النيل القيادة ”

²⁷⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.* , IV, s. 4418.

²⁷⁷ *el-İnşâ ve Dîvânu'l-İnşâ*, Mecelletü'l-Ezher, ts. , XXVII, s. 731-735.

²⁷⁸ el-Kalkaşandî, *a.g.e.* , I, s. 83.

²⁷⁹ Keskiner, *a.g.e.* , s. 3 vd.

²⁸⁰ Ferruh, *Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, II, s. 45.

“Sen askerini fesattan temizle, Nil isteğimize cevap verir.”²⁸¹

Ca’fer b. Yahyâ el-Bermekî, hakkında şikayet edilen valilerden birine

“قد كثر شاكوك و قل شاكوك ، فأما عدلت و إما إعتزلت“

“ Şikayetçilerin çoğaldı, sana teşekkür edenler ise azaldı, ya adaletli davranırsın, ya da görevden ayrılırsın.” şeklinde tevkî yazmış; kendisinden defalarca atıye isteyen bir adamın kıssasının altına da;

“دع الدرع يدبر لغيرك كما در لك“

“Memeyi bırak, sana aktığı gibi başkasına da aksın.” Şeklinde bir tevkî yazmıştır.²⁸²

Birinci Abbâsi asrında kâtipler, yazdıkları tevkîlerin kalitesi hususunda yarışmalar ve neticede tevkîlere icaz, ifade gücü ve etkileme kuvveti gibi özellikler hâkim olmuştur. Bu dönemde yazarlar ve halk arasında tevkîlerin değeri o kadar arttı ki, Ca’fer b. Yahya el-Bermekî’nin tevkîleri istinsah edilir ve belağati incelenirdi. El-Cahşiyârî, Ali b. İsâ b. Yezdânir’in ifadesine göre Ca’fer b. Yahya’nın tebeadan gelen şikayetleri dinlemek üzere oturup bin küsur kıssaya tevkî yazdığını, daha sonra bu tevkîlerin vali, kadı, nesirci ve divan kâtiplerine sunulduğunu, ancak karşılaştırıldığında bunların içinde mükerrer veya gerçeğe aykırı bir şey bulunmadığını nakleder.

Nitekim içerisindeki belağat üsluplarına ve sanatlara vâkıf olmak amacıyla belîğ kişilerin Ca’fer b. Yahya’nın tevkîlerini elde etmek hususunda yarıştıkları ve bu arzuhallere yazılmış tevkîlerin her birinin bir dinara satıldığı söylenir. es-Se’âlibî, Ca’fer b. Yahya’nın tevkîlerinin büyük meblağlar mukabilinde satın alındığını belirtmektedir. Hafâcî de yeni yetişen ediplerin bu tevkîleri ezberleyip derlemeye özen gösterdiklerini, bazen bir tevkî için yirmi dirheme kadar para harcadıklarını ifade eder ki, bütün bu rivayetler bize, bu dönemde tevkî sanatının önemini hangi boyutlara ulaştığı hususunda bir fikir vermektedir.²⁸³

III. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE İNŞÂ

Emevî Devleti’nin yıkılıp Abbâsî Devleti’nin kuruluşuyla birlikte kâtip, vezirlik makamına yükseltildi. Buna göre vezirliğin ilk ve basit şekli kâtipliktir diyebiliriz. Bununla birlikte kâtiplik (kitâbet) / inşâ devam etti. Halife Saffâh, Ebû Seleme el-Hallâl’i kendisine vezir tayin etti. Bu dönemden itibaren inşâ dîvânı bazen vezirin emrine verilir ve bizatihi kendisi işlemleri yerien getirir, bazen de baş kâtibin uhdesine verilirdi. İnşâ divanı sahibi,

²⁸¹ Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, s. 170.

²⁸² A. e. , s.171.

²⁸³ A. e. , s.172.

vizâret makamından kendisine gönderilen işlemleri yerine getirirdi.²⁸⁴ Abbâsilerin son dönemlerinde bu durum değişerek vezirlik makamıyla inşâ divanı yöneticiliği birbirinden ayrıldı. Artık inşâ divanı, hem iç işleri hem de bugünkü anlamda dış işleri bakanlığı görevini üstlenmekte idi.²⁸⁵ İnşâ divanının, devlet kademesinde tüm kitâbet işlerini tekelinde toplayan ve artık Resâil,Hâtem ve Tevkî divanları içerisinde gizlenmiş olan isminin iyice ortaya çıkıp netleştiği Abbâsîler'in son dönemlerinde ise Yahyâ b. Hâlid, İbnü'l-Amîd ve Ebû İshak es-Sebî'î gibi meşhur kâtipler de yetişmiştir.

IV. KÂTİB

“Kâtib” (كاتب) Arapça'da bir çok vazifelere delalet eden lafızdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kelime “k-t-b” (ك-ت-ب) kökünden türeyen ismi faildir. Çoğulu “Küttâb” (كُتَّاب) dır. Müslüman Arap dünyasında resmi dökümanları veya mektupları yazma görevlerini üslenen kimselere verilen isimdir.²⁸⁶ Kâtib, yazı sanatını da ilgilendirdiği için, harflerin diğer harflerle bir araya gelmesi anlamını da taşır. Kâtib, İslâm dünyasında “ müellif, nakkaş vb.” isimlerle de tanınır.²⁸⁷

Bu tabir, Ortaçağ boyunca ne bilimsel eser yazarlar ve ne de bunları kopya edenler için kullanılmıştır. Sadece hilafet merkezinde çalışan özel sekreterlere kâtib ismi verilmiştir.²⁸⁸ Daha sonraki dönemlerde ise kâtib lafzı eser yazarlar için “hattat” ve “nakkaş” manasında kullanılmıştır. Zamanla yazım işlerinde yardımcı olunmak üzere alınan kimselere kâtib ismi verilmiştir.²⁸⁹

Birinci Abbâsî döneminde Emevilerde olduğu gibi vezirlerin görevlerini kâtipler üstlenmişlerdi. Vezir makamında olanlar “Kâtibu'l-Halife” ismiyle anılıyordu. Halifelerin yanlarına, kendilerine baş kaldıracak birini almayıp da bu görevi, sürekli gözetimleri altında bulundurdıkları kâtiplere vermelerinin sebebi halifeliklerini sağlama almaktı.²⁹⁰

Bu dönemdeki kâtiblik sanatının Farslardan alındığı gerçeği muhakkaktır. Fars kralı devlet dairesinde çalışan her ayrı birim için bir kıyafet tespit etmiş, bu sayede yanına geldiklerinde onların hangi bölüme ait olduklarını, ne iş yaptıklarını tespit etmiştir.²⁹¹ Bu

²⁸⁴ el-Kalkaşandî, *a.g.e.* , I, s. 127.

²⁸⁵ Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, çev. Zeki Megâmiz, İst. 1328, I, s. 229.

²⁸⁶ R. Sellheim-D. Sourdel, “Katib”, *Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1978, IV, s. 754.

²⁸⁷ el-Bâşâ, *el-Funûnu'l-İslamiyye ve'l-Vazâifu âle'l-Âsâri'l-Arabîyye*, Kâhire ts. , II, s. 901 vd.

²⁸⁸ R. Sellheim-D. Sourdel, *a.g.e.* , IV, s. 754.

²⁸⁹ el-Bâşâ, *a.g.e.* , II, s. 901 vd.

²⁹⁰ el-Kerevî, *Nizâmu'l-Vüzerâ fî Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, İskenderiye 1989, s. 29 vd.

²⁹¹ Cahşiyârî, *a.g.e.* , s. 401 vd.

dönemde devlet yönetiminin girift bir hal alması ve kâtiblerin emir bekler gibi konuma gelmeleri ile popüler olmaları arasında bir paralellik vardır.

Abbâsiler döneminde hilafet merkezi Kûfe'ye taşındıktan sonra İran kökenli kâtipler oldukça önem taşırdı. Bu kâtiplerin en meşhurlarından biri İbn Mukaffâ'dır.²⁹² İbn Mukaffâ, merkezi idarede yüksek bir konuma sahip olmamasına rağmen maharetini kullanarak hükümet problemlerini çözecek düzenlemeler getirdi. İran ve Hint edebiyatından esinlenerek halifenin hoşuna giden çalışmalar yaptı.²⁹³

Bu günün “müsteşarlık”, genel müdürlük makamlarına tekabül ettiğini söyleyebileceğimiz, devletin en yüksek memuru olan kâtipler ile ilgili olarak, uyması gereken kuralların fazlalığı ve görevlerinin ehemmiyetinden dolayı günümüze kadar gelen eserler yazıldı. Araştırmamız esnasında bizim de bazılarından faydalandığımız bu eserlerin başlıcalarını şu şekilde sırayabiliriz:

1. İbn Kuteybe : Edebu'l-Küttâb
2. es-Sûlî : Edebu'l-Küttâb
3. er-Rummânî : Elfâzu'l-Mûterâdife
4. el-Hemedânî : Elfâzu'l-Kitâbiyye
5. Ebû Hilal el-Askerî : Sına'ateyn
6. İbnu'l-Esîr : el-Meselu's-Sâîr
7. Hilal es-Sâbî : Tuhfetu'l-Umerâ
8. el-Cahşiyârî : el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb
9. İbn Sayrafî : Kanûnu Dîvânî'r-Resâil
10. Ahmed b. Yusuf el-Kuttâb: el-Mükâfât
11. el-Kalkaşandî : Subhu'l-A'shâ
12. İbn Deresteveyh : Kitâbu'l-Kuttâb²⁹⁴

Hicrî III. M. IX. asrın ortalarından itibaren yazılmaya başlanan bu eserlerin bizatihi bu işin içinde yetişmiş meşhur kâtipler tarafından kaleme alınması ayrı bir eğitcilik özelliği katmıştır.

Kitâbet, kâtipler ve vezirler hakkında müstakil eserlerin telif edilmesi bu asırda kitâbet sanatının ve kâtiplerin ne kadar öneme haiz oldukları konusunda açık bir delildir.

Divanların sayısının artması, yeterli sayıdaki eğitilmiş kâtiplere bağlı idi. Bu eğitim süreci ise diğer mesleklerde olduğu gibi usta çırak ilişkisine dayanıyordu. Kâtip yetiştirmede

²⁹² Bkz. s. 57.

²⁹³ R. Sellheim-D. Sourdel, *a.g.e.*, IV, s. 754 vd.

²⁹⁴ Khan, *a.g.e.*, s. 202.

izlenen metotlar Kitâbette mütehasıs aileler meydana getirdi. Bu aileler kuşaktan kuşağa divanlarda görev yaptılar. Bu aile fertlerinden bazıları vezirlik makamına kadar yükseldi.²⁹⁵

Kâtiplerin mesleğinde otorite olabilmeleri için vâkıf olmaları gereken konular bulunmaktadır. Bu konuları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Kâtib işe Kur'ân'ı ezberlemekle başlamalıdır. Sürekli Kur'ân okuyarak onun içeriğiyle ahlakî yönünü zenginleştirmelidir. Başından geçen her olayda Kur'ân'ı şahit göstermelidir. İyi bir kâtip, Kur'ân'dan delil gösterebilmeli, çekişmeye meydan vermeyip hasmını bozguna uğratmalıdır. Kâtip ayrıca hadis ilmine de vâkıf olmalıdır.²⁹⁶

2. Siyer, ilm-i me'âniyi ve hüküm vermek için fıkıh ilmini iyi bilmesi gerekir. Kâtip, âlimlerin, fakihlerin arasında bulunmakta idi. Böyle bir mecliste buluna kimsenin kendini bu ilim dallarının dışında tutması mümkün değildir. Kâtip bu mecliste ya susup herhangi bir görüş ortaya atmayacak ya da bilmediği konuda konuşmak zorunda kalacaktır. Diğer taraftan ya kendisine fikhî konularda uzman birisi yardımcı olacak, ya da kendi başına yazmak zorunda kalacak ki bunun sonunda da ifadeler tamamen yanlışlarla dolu olacaktır. Fıkıh akfî bir ilim değil, naklî bir ilim dalıdır. O halde kâtip aklıyla her hangi bir yorum yapamaz. Dolayısıyla fıkıh ilmine de vâkıf olması gerekmektedir.²⁹⁷

3. İbarelerini genişletmek için elfâz kitaplarını sahabe ve daha sonra gelenlerin kitaplarını, tartışmalarını, müracaat ettikleri kaynaklarını ve yazışmalarını bilmelidir. Bu, kâtime geçmişle bulunduğu dönem arasında mukayese yapma imkânı sağlar.²⁹⁸

4. Başarılı bir edip olabilmesi için Arapça'nın tüm inceliklerini bilmek zorunda idi. Dilin inceliklerini elde edebilmek için de o dilin gramer, vezin tekniğini, belağat, âdâb ve inşâ gibi tüm farklı yönlerini öğrenmeye çalışmak zorundadır.²⁹⁹

5. Eyyamu'l-Arab'ı, onların başından geçen olayları, aralarındaki harpleri, yapmış oldukları münakaşaları ve şiirleri bilmek zorundadır. Ayrıca Acemlerin atasözlerini, örflerini, adetlerini ve tarihi olaylarını bilmeli, çeşitli arşivleri, resmî yazışmalarını araştırmalı, bunları yaparken de navih ve sarf ilmine hakim olmalıdır.³⁰⁰

6. Kâtip tarih ilmini ve ülkeler coğrafyasını iyi bilmelidir. Sürekli halifenin yanında bulunan kâtip, geçmişteki olayları bilirse içinde bulunduğu dönemin şartlarını anlamış olur.

²⁹⁵ Aykaç, *a.g.e.*, s. 68.

²⁹⁶ en-Nüveyrî, *a.g.e.*, VII, s. 30.

²⁹⁷ el-Kâsimî, *Nizâmu'l-Hukm fi's-Şerî'a ve't-Târihi'l-İslâmî*, Beyrut 1987, II, s. 399 vd.

²⁹⁸ en-Nüveyrî, *a.g.e.*, VII, s. 30.

²⁹⁹ Muhyiddin, *a.g.e.*, s. 58.

³⁰⁰ İbn Abdi'l-Berr, *a.g.e.*, s. 171 vd.

Kendinden öncekilere dair bir soru sorulduğunda onu cevaplandırmada güçlük çekmez ve günün problemlerini geçmişle mukayese eder.³⁰¹

7. Arap şiirlerini ezberlemeli ve onun açıklamalarını mütalaa etmelidir. Arap şiiri kâtip için dilinin gelişmesine yardımcı olur ve onu Arap olaylarına hâkim kılar.

8. Kendinden öncekilerin “Risâle”lerine göz atmalıdır.

9. Yazısının güzel olması gerekir. Kâtipler genellikle Müslüman hâkimlerin söylediği şer’î emirleri de yazmaktaydılar. Lafızların okunamayacak kadar kötü olması ve hata yapılması kesinlikle affedilemezdi. Eğer hata yaparsa bu kâtip için oldukça ayıp sayılırdı. Yanlış yazıldığı takdirde maksadın tamamen dışına çıkar, kastedilen mana anlaşılmazdı. Kâtibin ayrıca yazıyı güzel şekilde düzenlemesi gerekirdi. Öncekilerden farklılık göstermesi için yazı stilini değiştirmeliydi.³⁰²

10. Arapların yazmış olduğu “Emsâl kitapları”nı okumalıdır.³⁰³

11. Matematik ve Ferâiz ilmini bilmelidir. Kâtip miras hukukuyla, ortaklıkla ilgili meselelerin görüşüldüğü toplumlarda da yazmaktadır. Bu ilim dallarını bilmezse bir çok konuda kendisini aciz hisseder. Başkasını taklit ederek yazı yazması onun için aşağılıktır. Eğer mecliste bu ilim adamlarından habersiz kimseler varsa, bilen birisi bulunana kadar oturum ertelenir. Bu duruma düşen kâtibin durumu alçalırdı.

12. Kağıdı düzenli kullanma sanatını iyi bilmelidir. Kağıt düzeninden kasıt, giriş, gelişme bölümlerini tam olarak yerinde kullanmasıdır. O zaman bu yazı gönülleri hoş tutar. Kâtip ne kadar fıkıh, Arapça bilgisine sahip olursa olsun kağıt düzenini iyi kullanmazsa kâtipliğin hiç bir ehmmiyeti yoktur.³⁰⁴ Kâtip tüm bu özelliklere hâiz olduktan sonra vezirlik için hazır eleman haline gelmiş demektir.

Netice olarak iyi bir eğitim sürecinden geçen kâtipler, zekaları ve politik kurnazlıkları sayesinde hem meslekleri ve hem de siyasi konumları açısından hilafet merkezinin en yetkili memurları arasında yerlerini almışlardır.

V. KİTÂBET ÇEŞİTLERİ

V.1. Dîvân Risâleleri

Birinci Abbâsi asrında risâle divanlarının başta Bermekîler olmak üzere el-Fadl b. Sehlve kardeşi el-Hasan b. Sehl sorumlularının çoğunun Fars asıllı olduğunu görüyoruz. Kendi dil ve edebiyatlarının bütün yönlerini kavradıktan sonra Arap dilini, beyân ve belağatini öğrenerek

³⁰¹ en-Nüveyrî, *a.g.e.*, VII, s. 30.

³⁰² Muhyiddin, *a.g.e.*, s. 58 vd.

³⁰³ en-Nüveyrî, *a.g.e.*, VII, s. 30.

³⁰⁴ el-Kâsimî, *a.g.e.*, II, s. 399.

bu alanda maharetini gösteren, Arap edebî zevkine ve H.2. asrın başlangıcından itibaren Arap sosyal eğilimlere uyum gösterecek şekilde edebî anlayışlarını ortaya koyup, Bişr b. El-Mu'temir'in yaptığı gibi, bu edebî anlayışlarını öğrencilerine aktarmaya çalışan bu kâtip ve edipler 1.Abbâsi asrında, görev aldıkları divanlarda kaleme alınan risâlelerin sanatsal açıdan birer numune olmasını sağladıkları gibi bu risâlelere çeşitli manalar ve güzellikler kazandırdılar.

Sonuçta divan risâleleri, devlet işlerinin çekip çevrilmesi, vali tayin edilmesi, halife veya veliahtlara bey'at, bayram ve hac mevsimlerinde halka bildiri, halifelerin veliahtlara vasiyet ve tavsiyeleri, ayrıca ihvan risâlelerinin başlıca malzemesini teşkil eden taziye, teşekkür, kutlama vb. gibi konuları ihtiva eder oldu. Bu dönemde kâtipler divan risalelerine Emeviler döneminde sahip olmadığı bazı özellikler de ilave ettiler. Nitekim er-Reşîd yazılarının, besmeleden sonra Hz. Peygamber'e salat ve selam ile başlamasını emretmişti.³⁰⁵

Abbâsî halifelerinin Resâil Dîvânı sorumluluğuna getirdiği kimselerden bazıları şunlardır: Saffâh zamanında Ebû Selem el-Hallâl ve daha sonra Halid el-Bermekî, Mansur zamanında Eban b. Sadaka, Mehdî zamanında Ebû Ubeydullah Rebî b. Yunus, Hâdî zamanında Yahya b. Halid ve İsmail b. Sabî, Emin zamanında Yahya b. Süleym, Me'mun zamanında Amr b. Mes'ade aynı zamanda vezirlik görevini de yürüten Fazl b. Sehl, Hasan b. Sehl, Ahmed Ebû Halid, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yusuf'tur.³⁰⁶

Muhammed b. Abdilmelik ez-Zeyyât, halifenin adına, valilerden birine

" أمّا بعد ، فقد انتهى إلى أمير المؤمنين (كذا) فأنكره ، و لا تخلو من إحدى المنزلتين . ليس في واحدة منهما عذر يوجب حجّة و لا يزيل لائمة : إمّا تقصير في عمك دعائك للإخلال بالحزم و التفريط في الواجب ، و إمّا مظاهره لأهل الفساد و مداهنة لأهل الريب ، و آية هاتين كانت منك ، محلة التكر بك و موجبة العقوبة عليك ، لولا ما يلقاك به أمير المؤمنين من الأناة و النظرة و الأخذ بالحجة و التقدير في الإعذار و الإنذار و على حسب ما أقلت من عظيم العثرة ، يجب اجتهادك في تلاقي التقصير و الإضاعة ، و السلام . "

“ Senin şöyle şöyle yaptığın Emîru'l-mü'minîn'e de ulaştı ve o, bunu hoş karşılamadı, sen, hiçbirinde ne bir delil gösterecek ve ne de kınamayı ortadan kaldıracak bir bahane bulunmayan iki görevinde aşırılığa gitmene yol açan bir ihmal, ya da bozgunculara yardımcı olmak ve kötü niyetli kişilere yaltanmaktır. Bunlardan hangisini yapmış isen, o; Emîru'l-mü'minîn'in yumuşaklığı, (cezayı) ertelemesi, (suç karşılığında gösterilen) delile önem

³⁰⁵ Demirayak, *a.g.e.* , s.155 vd.

³⁰⁶ H. İ. Hasan-A. İ. Hasan, *a.g.e.* , s. 141; Aykaç, *a.g.e.* , s. 86.

vermesi ve özrü kabul edip uyarmayı öne alması olmasa; senin ayıplanmana yol açacak ve cezalandırmanı gerektirecektir. Büyük bir hata ile itham edildiğine göre, bu ihmali ve kaybını telafi etme hususunda gayret göstermelisin. Selamlar.”³⁰⁷

Divanlarda kaleme alınan risalelerin konuları arasında , halife tarafından Müslüman vilayetlerdeki amirlere mektuplar yazmak, vilayetlerden gelen mektuplara cevap vermektir.³⁰⁸ İç ve dış yazışmaları yerien getirmekle beraber , devletin iç ve dış ilişkilerini düzenleyen divan, dış ülkelere gidecek elçileri de seçer, dış ülkelere gönderilen mektupları ve anlaşma metinlerini kontrol altına alır, yabancı devletlerden gelen mektuplara cevap verir.³⁰⁹

Bir halifeye veya veliahte hilafet hususunda bîatinin istenmesi de divanlarda kaleme alınan risâle konuları arasında yer alır. el-Mansûr’un, civar yerleşim merkezlerindeki insanlara oğlu el-Mehdî’ye bîatın talep edildiği risâle, bîat risalelerine örnek gösterilebilir.³¹⁰

Eman (güvence) mektupları da risâle konuları arasındadır. Mansûr’un yeğeni olan Abdullah b. Ali, Mansûr’un halifeliğini kabul etmeyip isyan etmiştir ve bu isyan sonucunda yapılan savaşta mağlup olmuş ve affedilmesi için kardeşi olan İsa’yı halifeye ricacı olarak göndermiştir. Ricayı kabul eden halife, isterlerse bu konuda kendilerine bir eman metnini hazırlayabileceklerini söyleyince İsa, İbn Mukaffâ’ya müracaat ederek, herhangi bir yoruma imkan vermeyen bir emân metni yazmasını istemiştir. İbn Mukaffâ bunun üzerine edebî yeteneğini kullanarak bir emân metni hazırlamış ve metin halifeye takdim edilmiştir. Aslında halifenin amacı yeğeni Abdullah b. Ali’yi öldürmekti. Fakat İbn Mukaffâ’nın yazdığı emân metni o kadar açık idi ki, herhangi bir cümlesini farklı yorumlayıp yeğenini bu metne göre öldürmesi imkânsızdı. Bu da halifeyi kızdırmış ve İbn Mukaffâ’nın öldürülmesine neden olmuştur. İbn Mukaffâ’nın ölümüne sebebiyet veren emân metni şu şekildedir³¹¹:

"و إن أنا نلت عبدالله بن عليّ او أحدا ممّن أقدمه معه بصغير من المكروه أو كبير أو أوصلت إلى أحد منهم ضررا : سرا أو علانية على الوجوه والأسباب كلها ، تصرّحا أو كناية ، أو بحيلة من الحيل ، فأنا نفي من محمّد بن عليّين عبد الله ، و مولود لغير رشدة ، و قد حلّ لجميع أمّة محمّد خاعي و حربي و البراءة مني ، لأأبيعة لي ني رقاب المسلمين ، ولا عهد و لا ذمّة ، و قد وجب عليهم الخروج من طاعتي ، و إغانة من ناواني من جميع الخلق ، و لا موالاة بيني و بين أحد من المسلمين ، و هو متبرئ من الحول والقوة..."

³⁰⁷ Demirayak, *a.g.e.* , s.155-156.

³⁰⁸ Aykaç, *a.g.e.* , s. 82; İmâmuddin, *Arab Muslim Administration*, New Delhi, ts. , s. 56.

³⁰⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.* , II, s. 280.

³¹⁰ *Cemheretu Resâ'ili'l-Arab*, III, s. 429.

³¹¹ Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel*, s. 135,508.

“ Eğer ben Abdullah b. Ali veya beraberinde getirdiği bir kimseye küçük olsun büyük olsun bir kötülük dokunduracak olursam, onlara her ne şekil ve sebeple olursa olsun sarahaten veya kinaye yoluyla, açık veya gizli ya da bir hile ile zarar verecek olursam Muhammed b. Ali b. Abdillâh’ın çocuğu değil, zina çocuğu olayım; böyle bir durumda Ümmet-i Muhammed’e beni azletmek, bana karşı savaş açmak, bana karşı ayaklanmak ve bîatımdan çıkararak beni terk etmek helal olsun; bana karşı ayaklanan, isyan eden insanlara yardım etmeleri onların üzerine vacip olsun, Müslümanlar ile benim aramda herhangi bir dostluk bağı kalmasın....”

İbn Mukaffâ’nın bu eman risâlesesi sebebiyle öldürüldüğünü kabul edenler arasında el-Cahşiyarî de vardır.³¹²

V.2. Siyasî Risâleler

Değişik ideallerle hilafete gelen, ancak bunları gerçekleştiremeyen Abbâsî hilafetinin kurulmasında kâtipler oldukça önemli rol oynamışlardır. Ancak Müslüman kâtipler Emevî hilafetinin ekonomik düzenini bozup kendilerine çıkar sağlamak için çalışmamışlardır. İşte bu devlet yıkıp devlet kurma sürecinde kâtipler, çok fazla incelik isteyen mektup yazım sanatını propaganda amaçlı kullanmışlardır.³¹³

Abbâsiler döneminin başlarında, es-Saffâh’ın amcası Muhammed b. Ali b. Abdillâh ve İbrahim b. Muhammed gibi Abbâsî propandacılarının Horasan’daki Abbâsî taraftarlarıyla yaptıkları yazışmalar, yine İbrâhim b. Muhammed’in Ebû Müslim el-Horasânî ve Suleyman b. Kuseyyir ile yazışmaları, Ebû Müslim el-Horasânî’nin Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr’a mektubu bu dönemde siyâsi alanda yazılmış risâlelerin en önemli örneklerindedir.

el-Mansûr, en-Nefsu’z-zekiyye olarak adlandırılan Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasan Medine’de kendisine karşı ayaklandığı zaman ona şöyle bir mektup yazdı:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ، من عبد الله أمير المؤمنين إلى محمد بن عبد الله،
أما بعد فإنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون في الأرض فسادا ان يقتلوا أو يصلبوا أو
تقطع أيديهم وأرجلهم من خلاف أو ينفوا من الأرض ، ذلك لهم خزي في الدنيا ولهم في الآخرة عذاب
عظيم . إلا الذين تابوا من قبل أن تقدروا عليهم ، فاعلموا أن الله غفور رحيم " . ولك على عهد الله و
ميثاقه وذمة رسول الله صلعم إن تبت و رجعت من قبل أن أقدر عليك أن أؤمّنك و جميع ولدك و
إخوتك و أهل بيتك و من إتبعكم على دمائكم و أموالكم و أسوئك ما أصبت من دم أو مال ، و أعطيك ألف
ألف درهم ، وما سألت من الحوائج ، و أنزلت من البلاد حيث شئت و أن أطلق من في حبسي من أهل
بيتك و أن أؤمّن كلّ من جاءك و يابيعك أو دخل معك في شئ من أمرك ، ثم لا أتبع أحد منهم بشئ

³¹² *el-Vuzera ve'l-Kuttâb*, s. 105-106.

³¹³ Sellheim-Sourdel, *a.g.e.* , IV, s. 754 vd.

كان منه أبد ، فإن أردت أن تتوثق لنفسك فوجّه إلى من أحببت أن يأخذ لك من الأمان ، و العهد و الميثاق ما تنق به."

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Emîru'l-Mü'minîn Abdullah'tan Muhammed b. Abdillâh'a,

(Allah ve Peygamberiyle savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuğa uğraşanların cezası öldürülmek veya asılmak yahut çapraz olarak el ve ayakları kesilmek ya da yerlerinden sürülmektir. Bu onlara dünyada bir rezilliktir. Onlara âhirette de büyük azab vardır. Ancak onları yakalamanızdan önce tevbe edenler bunun dışındadır. Biliniz ki Allah bağışlar ve merhamet eder.)³¹⁴ Senin için, benim üzerimde Allah'ın ve Rasûlünün ahdi var; bu sözün gerçekleşme şekli bütün çocuklarının ve kardeşlerinin, ehl-i beytinin ve taraftarlarınızın kanlarınızı, mallarınızı emniyet altına almam, kan ve mal bakımından uğradığın zararı telafi etmem, sana bir milyon dirhem ve istediğin ihtiyaçları vermem, seni dilediğin ülkeye göndermem ve senin ehl-i beytinden hapsimde olanları serbest bırakmam, sana gelen, bîat eden veya seninle beraber bir fiile iştirak eden herkesin (canını ve malını) herhangi bir şey nedeniyle kovuşturmamamdır. Kendini güvence altına almak istiyorsan bana hemen, senin için aman, ahd ve itimat edeceğin güvenceyi alacak, istediğin birini gönder.”

Muhammed b. Abdillâh da el-Mansur'a şöyle bir cevap yazmıştı:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ، من عبد الله المهدي محمد بن عبد الله أمير المؤمنين إلى عبد الله بن

محمد ،

أما بعد " طسم ، تلك آيات الكتاب المبين ، نتلو عليك من نبي موسى و فرعون بالحق لقوم يؤمنون ، إن فرعون علا في الأرض و جعل أهلها شيعا يستضعف طائفة منهم يذبه أبناءهم و يستحيي نساءهم ، إنه كان من المفسدين ، ... " ، و أنا أعرض عليك من الأمان مثل الذي عرضت على ، فإن الحق حقنا ، و إنما ادعيتم هذا الأمر بنا ، و خرجتم له بشيعتنا و حظيتم بفضلنا ، و إن أبانا عليا كانا الوصي و كان الإمام ، و كيف ورتتم ولايته و ولده أحياء؟ ولك الله على إن دخلت في طاعتي و أجبته دعوتي أن أوْمَنَكَ على نفسك و ولدك و مالك و على كلّ أمر أحدثته إلا حدًا من حدود الله أو حقًا لمسلم أو معاهد ، فقد علمت ما يازمك في ذلك ، و أنا أولى بالأمر منك، و أوفى بالعهد ، و أنت أحرى بقبول الأمان مني ، فأما أمانك الذي عرضت على فأبي الأمان هو ؟ أ أمان ابن هبيرة ، أمان عمك عبد الله بن علي ، أم أمان أبي مسلم ؟ و السلام . "

³¹⁴ Mâide suresi, 33-34.

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Abdullah el-Mehdî Muhammed b. Abdillâh Emîru'l-mü'minîn'den Abdullah b. Muhammed'e,

(Ta.sîn.mîm, bunlar kitabın apaçık ayetleridir. Ey Muhammed, inanan bir millet için, sana Mûsâ ve Firavun olayını olduğu gibi anlatacağız. Firavun memleketin başına geçti ve halkını fırkalara ayırdı. İçlerinden bir topluluğu güçsüz bularak onların oğullarını boğazlıyor, kadınlarını sağ bırakıyordu, çünkü o, bozguncunun biriydi. Biz, memlekette güçsüz sayılanlara iyilikte bulunmak, onları önder kılmak, vâris yapmak, memlekette iyileştirme; Firavun, Hâmân ve her ikisinin askerlerine, çekinmekte oldukları şeyleri göstermek istiyorduk)³¹⁵ ... Allah şahit olsun ki, eğer itaatime girer ve davetime icâbet edersen; senin kendini, çocuklarını ve malını güvence altına alıp, Allah'ın koyduğu cezalardan herhangi biri veya bir müslümanın yahut kendisiyle sözleşilmiş kimsenin hakkı dışında işlediğin her şeyin (cezasına karşı) seni teminat altına almam sana (borcumdur). Bu hususta, senin ne yapman gerektiğini biliyorsun; ben hilâfete senden daha fazla lâıyğım ve sen de benden amânı kabul etmeye daha lâıyksın. Bana sunduğun emâna gelince, hangi amân bu? İbn Hubeyra'ya (verdiğin) amân mı, yoksa amcan Abdullah b. Ali'ye, yahut Ebû Müslim'e verdiğin amân mı? Vesselam.”³¹⁶

V.3. Sosyal İçerikli Risâleler

“İhvan risaleleri” olarak da adlandırılan sosyal muhtevalı risalelerin, anladığımız manada kitâbetin mevcut olmayışı nedeniyle, Câhiliye döneminde mevcut olmadığını sanıyoruz; çünkü Câhiliye döneminden elimize bu tür risaleler ulaşmamıştır. Bununla beraber biz, Sadru'l İslâm döneminde bu tür risalelerin varlığını biliyoruz.

Teşvik, korkutma, medih, hiciv, itab, i'tizar, af dileme, kutlama, taziye, bağış isteme vb. gibi duygu ve temennileri ihtiva eden ihvan risaleleri, bir yandan bu tür duygu ve düşüncelerin şiirle değil kitâbetle daha güzel bir şekilde ifade edilmesinin mümkün olması, öte yandan pek çok meşhur kâtibin yetişmesi gibi nedenlerle Birinci Abbâsi asrında büyük bir gelişme kaydetti. Hatta el-Attâbî ve Ebu'l-Atahiye gibi şairler, bazen bu tür duyguların ifade edilmesi şiir yerine kitâbeti tercih ettiler.

Birinci Abbâsi asrındaki ihvan risalelerinde kâtipler belki de en fazla taziyetlerini ifade etmişlerdir, kayba uğrayan kimselere Allah'ın kazasına teslim olmayı ve sabrı tavsiye ederek

³¹⁵ Kasas Sûresi, 1-6.

³¹⁶ Demiryak, *a.g.e.*, s. 159-161, Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Resâ'ili'l-Arab*, III, s. 78-80.

dünyayı zemmedip dünyanın çoğunlukla berraklığını bulandırdığını ve sevinçleri üzüntüye dönüştürdüğünü dile getirmişlerdir.³¹⁷

el-Mehdî'ye, kızı el-Bânûka öldüğü zaman, İbrâhim b. Ebî Yahyâ el-Eslemî'nin sunduğu şu kısa risâle taziyet amacıyla kaleme alınmış risâlelerin en güzel örneklerinden biridir:

"أما بعد ، فإنَّ أحقَّ من عرف حقَّ الله عليه فيما أخذ منه من عظم حقِّ الله عليه فيما أبقى له . و اعلم يا أمير المؤمنين أنَّ الماضي قبلك هو الباقي لك ، و أنَّ الباقي بعدك هو المأجور فيك ، و أنَّ أجر الصابرين فيما يصابون به أعظم من النعمة عليهم فيما يعافون منه ."

"Kendisinden alınan şeyde Allah'ın hakkını en iyi bilen kimse; Allah'ın, kendisi için bıraktığı şeylerdeki hakkını yücelten kimsedir. Emîru'l-Mü'minîn, bil ki, senden önce (ki geçen) senin için bâkidir, senden sonra ki kalan ise, o, senin için ecir verilmiş olandır, kendisine isabet edenlere sabredenlerin ecri, mükâfatlandırıldıkları şeylerdeki nimetten daha büyüktür."³¹⁸

İbn Mukaffâ'nın arkadaşlarına gönderdiği şu kısa risâle de tavsiye içerikli risâlelere örnek teşkil etmektedir:

"أما بعد ، فتعلم العلم ممن هو أعلم به منك ، و علمه من أنت من أنت أعلم به منه ، فإنَّك إذا فعلت ذلك علمت ما جهلت ، و حفظت ما علمت "³¹⁹.

"İlmi; senden daha iyi bilenden öğren, kendisinden daha iyi bildiğin kişiye öğret, eğer bu şekilde yaparsan bilmediğini öğrenir, bildiğini de daha iyi kavrarsın."

Teşekkür etmek ve af dileyip özür beyan etmek de bu dönem dîvân risâlelerinin temel konularından biri olup Ahmed b. Yusuf'un şu risâlesi bu amaçla kaleme alınmış risâlelere bir örnek teşkil eder:

"أما بعد ، فإنَّ لكل ذنب عفو أو عقوبة ، و ذنوب الخاصة عندك مستورة مغفورة ، فأما مثلي من العامة فذنبه لا يغفر ، كسره لا يجبر ، فعاقبتي بإرض لا يؤدي إلى مقت ."

³¹⁷ Demirayak, *a.g.e.* , s. 161.

³¹⁸ A. e. , s. 162.

³¹⁹ Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Resâli'l Arab* , III, Mektebetu'l İlmiyye, Beyrut, s. 54.

Her günahın ya affı ya da cezası vardır, senin nezdinde hâssa'nın günahları kapanır ve affolunur, benim gibi âmme'den birinin günahı ise bağışlanmaz, öyleyse beni, benden nefret etmeyecek şekilde cezalandır.³²⁰

³²⁰ Demirayak, a.g.e. , s. 163.

IV. BÖLÜM

DÖNEMİN MEŞHUR KÂTİPLERİ

I. ABDULLAH B. MUKAFFÂ (142/759)

I.1. Hayatı

Fas asıllıdır. 106/724 yılında Irak'ta Mecusi olarak doğdu³²¹. Mecûsilikteki adı Rozbih b. Dozoye idi. Babası Emeviler döneminde Fars eyaletinde vergi tahsildarıyken devlet malından hırsızlıkla suçlanmış ve gördüğü işkence sonucunda eli büzüldüğü için kendisine aynı anlamda “el-Mukaffâ” lakabı verilmiştir³²².

İyi bir eğitim aldıktan sonra İran'ın değişik vilayetlerindeki vâzilere kâtiplik yapan yazar, Emevîler Devleti'nin yıkılışından sonra Abbâsî halifeleri için kitâbet mesleğine devam etmiştir. Kendi isteğiyle Müslüman olmaya karar verdiği dönemde dönemin halifelerinden el-Mansûr'un³²³ amcası olan İsâ b. Ali bu münasebetle bir ziyafet vermiş, ve bu ziyafette Müslüman olduğu ilan edilen yazara isim olarak Abdullah, künye olarak da Ebû Muhammed verilmiştir.³²⁴

I.2. Üslûbu

Kastedilen anlamı en kısa ve en anlaşılır kelimelerle, ortama uygun olarak ifade etme sanatı olan “i'caz” ve ibâredeki akıcılık onun eserlerinde görülen iki husustur. Kendisi belâgat yapayım derken söz ve yazılarını anlaşılması zor, muğlak kelimelerle dolduranlara kızardı. Ona göre belâgat “duyduğunda câhilin bile benzerini yapabildiğini söyleyebileceği kadar anlaşılır söz ve yazı sanatı”dır.³²⁵

Risâle türü yazılarında toplumsal, siyâsal, ahlâki ve hikemî sözlere yer verme bakımından çağdaş olan tüm yazarlara üstünlük sağlamıştır³²⁶. Fakat az da olsa maksadı ifade edecek en iyi cümleyi bulayım derken, ortaya anlaşılması güç, kapalı bir cümle koyduğu da olmuştur³²⁷.

İbn Mukaffâ, yeni konuları işlerken günlük dilde tam karşılığı olmayan bazı kelime ve kavramları karşılamak üzere kendisi bir takım karşılıklar bulmak zorunda kalmıştır.³²⁸

³²¹ Zirikli, *el-A'lâm*, IV, s. 140.

³²² Ibnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 172.

³²³ Geniş bilgi için Bkz: sayfa 13 vd.

³²⁴ Dayf, Şevkî, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel*, s. 507.

³²⁵ Ebu'l-Haşeb, İbrahim, *Turasuna el-Edebî*, s. 271.

³²⁶ Ebu'l-Haşeb, İbrahim, *a.g.e.*, a. y.

³²⁷ Hamilton, *İslâm Medeniyeti*, s. 255.

³²⁸ A. e. , a. y.

I.3. Kitâbet Sanatındaki Yeri

İslâmî dönemde mantık kitaplarını Arapça'ya çeviren ilk kişi olan yazar, Abbâsî halifesi el-Mansûr için Divan yazarlığı başkanlığı yapmış, adı geçen halifeye Aristo'nun mantık ilmine ilişkin üç kitabını tercüme ettiği gibi "İsağucî" adlı mantık kitabını da tercüme etmiştir.³²⁹

Önceleri bu şekilde tercüme faaliyetleriyle kitâbete başlayan İbnu'l Mukaffâ, daha sonra kitâbetin diğer alanlarında da kendini göstermiştir. Onun İsâ b. Ali'nin isteği üzerine yazmış olduğu "Emân"(güvence) bu alandaki ilk denemelerinden biridir. Ölümüne de sebebiyet veren bu risâlenin ve olayın nasıl cereyan ettiğini nakletmiştik³³⁰

Mevâliden olan İbnü'l-Mukaffâ Arapça'yı ana dili Farsça kadar güzel konuşur ve kullanırdı. Yazar aynı zamanda acemlerin en zekisi olarak da kabul görmüştür. Tabakat kitaplarında kendisiyle ilgili rivayet edilen ve hayli ilginç olan şu tespiti de belirtmek istiyoruz: "Sahabelerden sonra Araplar içinde en cami' ve zeki olan Halil b. Ahmed iken, acemler içinde Abdullah b. Mukaffâ'dan sonra cami' ve daha zeki bir kimse çıkmamıştır, sahabelerden sonra."³³¹

I.4. Eserleri

Yazarın eserleri tercüme ve te'lif olmak üzere iki gruba ayrılır.

I.4.I. Tercüme olan eserleri

I.4.I.I. Kelile ve Dimne

Zirikli'ye göre en meşhur eseridir.³³² Bu eser Hintli filozof Beydaba tarafından Hint hükümdarı olan Debşelim için yazılmış ve çeşitli hayvanların dilinden anlatılan bazı hikâyelerden oluşmuş bir "fabl" türüdür.

Asıl adı Sanskritçe'de "Karataka ve Damanaka" olan bu eser, Süryanice'ye tercüme edilirken "Kalilag ve Damnag" şeklini almış, Arapça'ya tercüme edilirken de "Kelile ve Dimne" olarak isimlendirilmiştir. Bu iki isim insanları temsil eden iki çakalın adıdır. Asıl dili Sanskritçe olan bu eserin tarih olarak ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, eserde geçen bazı sözcüklerin ses değişmelerine istinaden milâdî 300 yılına doğru kaleme alındığı tahmin edilmektedir.³³³

Eski Sasanî hükümdarlarından Kısra Enuşirvan (ö.579) zamanında onun özel doktoru Burzaye tarafından asıl dili olan Sanskritçe'den eski Fars dili olan Pehlevîce'ye çevrilen bu

³²⁹ Zirikli, *a.g.e.*, a. y.

³³⁰ Bkz. s. 52.

³³¹ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, s. 198

³³² Zirikli, *a.g.e.*, a. y.

³³³ İpekçioğlu, Fahriye, *Türk Lehçeleri*, Diyarbakır 1987, s. 211.

eser, Abbâsîler'in birinci döneminde Abdullah b. Mukaffâ tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir.³³⁴

Yazar, kendisine ait olan "Ardu'l-Kitâb" bölümünde kitabın muhteviyatı ile ilgili şunları kaydetmiştir:

" Kitapta hem hikmetli sözler hem de eğlenceli konular birlikte alınmıştır.³³⁵ Hekîm olanlar ondaki hikmet dolu dersleri alırken, acemi olanlar da eğlenceli yanları ile uğraşırlar. Bu kitabı okuyanın yapması gereken ilk şey, eserin hangi amaçla te'lif edildiğini ve neden insanların değil de hayvanların konuşturulduğunu idrak etmesidir."³³⁶

İbn Mukaffâ'nın Pehlevîce'den Arap diline tercüme ettiği Kelile ve Dimne, Arap edebiyatında "fabl"ın yeni bir tür olarak doğmasını sağlamış ve daha sonraki dönemlerde bu türde yazılan eserlerde, hep yazarın bu eserinden etkilenilerek ve onu taklit ederek kaleme alınmıştır.

Kelile ve Dimne'nin içeriğinden bir kesit olan vaaz unsuru, düzgün ve sürükleyici ifadelerle ve hayvan konuşmalarıyla örtülü bir şekilde yer almıştır. Hikmetli sözler, darb-ı mesel ve vecizelerle dolu olan bu eserde, dedikodunun zararları, zâlim ve kötü kimselerin hazin akıbetleri, aceleci olmanın zararları, düşmana karşı uyanıklık gibi konular hayvanların diliyle okuyucuya aktarılmıştır.³³⁷

Yazarın bu eseri, esasında aydın ve bilgili kimseler için daha cazibeli olacağı düşünülmüş, fakat eserin muhteviyatı onu çabucak bir halk edebiyatı kitabı haline getirmiştir. Zaman içerisinde bir müelliften ötekine geçtikçe şekil itibariyle oldukça değişik nüshaları bulunmuş ve bu nüshaların birbirini tutmadığı müşahade edilmiştir. Bu tercümenin kritiğini yapan edebiyat tarihi müelliflerinden biri de Ahmed Emîn'dir. Müellif, Duha'l-İslâm adlı eserinde bu konuda şunları belirtmiştir:

"Kitabın ele geçen Sanskritçe bazı fasılları ile milâdî 570 yılında Süryanice'ye tercüme edilmiş nüshası ve Mardin kiliselerinden birinde ele geçirilip 1876 yılında neşredilen nüshaları mukayese edildiğinde, bu kitabı harfi harfine tercüme etmediği müşahade edilmiştir. İbnu'l Mukaffâ, bu kitaba kendisinin ve çağdaşı olan bazı yazarların edebî zevkini yansıtan bir takım fasıllar eklemiştir. Buna mukabil, kitabın aslını teşkil eden bazı bölümleri de çıkarmıştır. Nüshalar arasındaki farklara bakılacak olursa yazardan sonra da, bu tercüme eserin önemli değişmelere uğradığı anlaşılmaktadır."³³⁸

³³⁴ İpekçioğlu, *a.g.e.*, s. 210.

³³⁵ Beydaba, *Kelile ve Dimne*, Çev.:Sadık Yalsızuçanlar, Timaş Yayınları, İst. 2005.

³³⁶ Abdullah b. Mukaffâ, *Kelile ve Dimne*, Beyrut 1987, s. 43.

³³⁷ Corci Zeydan, *ÂDÂB*, II, s. 124.

³³⁸ Geniş bilgi için bkz: Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, s. 216-226.

Yazarın kitapta yaptığı söylenen değişiklerin kendisinin yaşadığı dönemin siyâsî ve ictimâf şartlarının bir gereğı olduğu kanaatindeyiz. İbnu'l Mukaffâ, kendini bir anlamda Hintli filozof Beydaba yerine koyarken, halka karşı baskıcı davranan zamanın halifesi Mansûr'u da, Hint hükümdarı Debşelim yerine koymuş olabileceğı düşüncesindeyiz. Bu şekilde, halifenin yüzüne karşı söylemekten çekince duyduğu konuları hayvanların dilinden aktarmayı uygun görmüştür. Yazarın, tercümenin mukaddime kısmında geçen şu cümleleri ile Mansûr'u kastettiğı tahmin edilmektedir:

“Debşelim, yönetim ve hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra kibirlenip halka zulmetmeye başlamıştı. Çevresindeki kralları bir bir yenip zaferler kazandıkça halkı hakir görmeye başladı. Onun zamanında Beydaba, halka zulmeden hükümdar Debşelim'in bu zulmünü önlemek için bazı çareler düşündü...”³³⁹

İbnu'l Mukaffâ, bu eser ile şair ve ediplerin edebiyat dünyasında nesirden çok şiire olan bakışlarını, nesir edebiyatına çevirmek sûretiyle nesrin daha sonra katedeceğı merhalelerin ilkinin başarılı bir şekilde tamamlamıştır.³⁴⁰

Yazarın nesir olarak tercüme ettiği bu eser, üç kez Arapça olarak bazı edipler tarafından nazım ahline sokulmuş, ezberlenmesini kolaylaştırmak için şiir haline çevrilmiştir. Bu manzum nakillerin ilki, yazarın biraz daha genç muasırı olan mevâlî şairlerinden Eban b. Abdulhamîd el-Lahikî'nin manzumesidir. Rivayete göre Bermek ailesinden Yahya b. Halid, Kelile ve Dimne'yi nazım ahline getirmek için dönemin şair ve ediplerine çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine Yahya ile görüşüp onay alan Eban, evine kapanıp dört ay içerisinde Kelile ve Dimne'yi 14.000 beyit halinde nazma çekmiş ve karşılığında 100.000 dirhem ödül almıştır.³⁴¹

Adı İbnu'l-Habbâriya olan bir müellif, 1100 yılına doğru Ebân'ın o gün mevcut olan manzumesinden yararlanarak Kelile ve Dimne'yi ikinci kez olarak manzum hale getirmiştir. İbnu'l-Habbâriya, Abdullah b.Mukaffâ'nın mensur tercümesini de tetkik ederek on gün içinde dili zarif ve kolay olarak manzum hale getirdiğı bu eserine “Netaicu'l Fitne fî nazmi Kelile ve Dinme” adını vermiştir.³⁴²

³³⁹ Abdullah b. Mukaffâ, *Kelile ve Dimne* (Mukaddime Bölümü).

³⁴⁰ Hamilton, *İslâm Medeniyeti*, s. 256.

³⁴¹ Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, *Kitabu'l-Eğânî*, Beyrut 1986, s. 164-165 (c.23).

³⁴² Corci Zeydan, *a.g.e.*, II, s. 135.

Kelile ve Dimne'nin üçüncü kez manzum olarak tercüme edilemsi Abdu'l-Mü'min b. Hasan es-Sağânî tarafından 1317 yılında "Dureru'l-Hikem fî Emsâli'l-Hunûdi ve'l-Acem" ismiyle gerçekleşmiştir.³⁴³

I.4.I.2. Siyeru Mülûki'l-Acem (Acem Krallarının Hayatı)

İbnu'l Mukaffâ'nın Pehlevîce'den Arapça'ya yaptığı bu tercüme eser, Sasanî devleti zamanında bir veya bir çok müellif tarafından meydana getirilmiş olan Hudayname adlı eserin tam bir tercümesidir.³⁴⁴

Yazarın kaleme aldığı bu doğrudan tercümesi, Fars edebiyat kültürü ve Sasanî saray âdâbının Arap edebiyatına girmesinde önemli bir rol oynamıştır.³⁴⁵

Bu eser, Araplar nezdinde tarih yazımı için bir örnek teşkil etmiş, daha önce destansı nakillerle ağızdan ağza şifahî olarak dolaşan tarihî konular bu kitabın tercümesinden sonra Araplar tarafından yazılı olarak te'lif edilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Kitap bu yönüyle Araplar'ı da kendi tarihlerini yazılı olarak ifade etmeye yöneltmiştir.³⁴⁶

Bu eser, Sasaniler tarihinden bahseden Arapça ve Farsça bütün eserlere doğrudan doğruya bir kaynak teşkil etmiş, Firdevsî'nin "Şahname"si de dahil olmak üzere bütün Arapça ve Farsça telifler bunu yegâne kaynak olarak kabul etmişlerdir.³⁴⁷

Hudayname ilk bölümlerinde mitolojik kişilikler, Zerdüşî dini ile ilgili efsaneler, din adamlarına ait spekülasyonlar ve duyugusal hatıralar da içermiştir. Hatta Sasanî krallığının öyküsündeki doğru rivayetler çoğu kez destansı anlatımlar ve belagatlı öğelerle örtülmüştür.³⁴⁸

I.4.I.3. Kitabu't-Tac fî Sireti Enuşirvan

Hükümdarlar için lüzumlu ve faydalı bilgilerden bahseden bu eser, eski Sasanî hükümdarlarından Kısra Enuşirvan (ö.579/m.)'ın hayatıyla ilgili olarak Farsça yazılmış, Abdullah b. Mukaffâ da onu Farsça'dan Arapça'ya tercüme etmiştir.³⁴⁹

Yazarın bu tercümesinde Enuşirvan'dan rivayet edilen bazı hikmetli sözler şunlardır:³⁵⁰

"Kişinin tutumlu olması yaptığı işlerin en iyisidir."

"Kim insanların ıslahını daha çok isterse, kral olmaya o layıktır."

³⁴³ *el-Edebu'l-Mukarin*, s.183; bu eserin üçten fazla manzum tercüme rivayetleri için bkz. Corcî Zeydan'ın adı geçen eserinin 135. sayfası.

³⁴⁴ *İ.A.* V, s. 866.

³⁴⁵ Dayf, *el-Fenn ve Mezahibuhu fi'n-Nesr*, s.138.

³⁴⁶ Hamilton, *İslâm Medeniyeti*, s.125 vd.; İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, II, s. 349.

³⁴⁷ *İ.A.*, a. y; Şevkî Dayf, *a.g.e.*, a. y.

³⁴⁸ Hamilton, *a.g.e.*, s. 134.

³⁴⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 172.

³⁵⁰ Victor Alcac, *İbnu'l-Mukaffâ Edîbu'l-Akl*, Beyrut 1983, s. 36-37.

“Alçak gönüllü olmak, hasletlerin en iyisidir.”

“Tüm nesnelere içinde değeri en yüksek olan şey akıldır.”

I.4.I.4. Ayinnâme

Sasanîler dönemindeki âdâb-ı muaşeretten, örf ve adetlerden, mektup yazma biçimlerinden, zerdüştlüğün emirlerinden, hocaların talebelerine yaptığı nasihatlerden ve âdâba giren davranış biçimlerinden bahseden metinlerden oluşmuş bir eserdir.³⁵¹

Yapılan rivayet ve tespitlere göre İbnü'l Mukaffâ tarafından Pehlevîce'den Arap diline çevrilen Ayinnâme metinleri edebiyat tarihini yazanlar tarafından ilgi ile karşılanmış; İbn Kuteybe “Uyûnu'l-Ahbar” adlı eserinde İslâm öncesi İran hikmetinin ve âdâbının çeşitli yönlerini anlatmak için Ayinnâme'den alıntılar yapmış, Câhız da “Kitabu't-Tac fî Ahlâki'l-Mulûk” adlı eserinde İran mitolojisiyle ilgili olarak yine bu eserden bahsetmiştir.³⁵²

I.4.I.5. Kitabu Mezdek

Farslar'ın eski dînî inanç ve geleneklerinden bahseden bu kitap, yazarın Farsça'dan Arapça'ya tercüme ettiği bir başka eseridir.³⁵³

Bu eser, İran'da Sasanîler zamanında bir nevi komünizm kurmuş olan Mezdek³⁵⁴'in hayatını ve Kubaz ile olan münasebetlerini anlatan bir kitap olup, sonradan gelen bir çok yazar bu kitaptan alıntılar yapmıştır.³⁵⁵

I.4.I.6. Kitabu Sagîsarân

Farklı kaynakların verdiği bilgilere göre yazarın bu tercümesi Türkler ile İranlılar arasındaki savaşlardan, Siyâvuş ve Destan oğlu Rüstem'in ölümlerinden, Kuştasb ve daha başka bazı İran menkıbelerinden bahsetmiş olup, Hudayname'de bulunmayan bazı bilgileri içerdiği için çok sevilen bir kitap haline gelmiştir.³⁵⁶

Daha önce de belirtildiği gibi Abdullah b. Mukaffâ Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Yunanca'yı da çok iyi biliyordu. Yunan felsefesi ve mantık ile ilgili bazı eserleri de bu dilden Arapça'ya tercüme etmiştir.

Aristo'nun eserlerinden Katigigoryas ve Bariminyas ile birlikte Analûtika'yı Yunanca'dan Arapça'ya çeviren yazar, “Porphyrius”un ünlü eseri olan İsağûcî'yi de bu dilden Arapça'ya kazandırmıştır. Bazı araştırmacılar adı geçen bu Yunanca eserlerin yazarın oğlu

³⁵¹ *DİA*, IV, s.253; Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 138.

³⁵² Şevkî Dayf, *a.g.e.*, a. y.; *DİA*, IV, s. 253.

³⁵³ *el-Fihrist*, s. 172.

³⁵⁴ Mezdekî inancının kurucusu, Kisra Enûşirvan'ın babası olan “Kubaz”ın kral olduğu M.487 yılında ortaya çıkan Mezdek b. Bamdad'dır.Bkz.: el-Ğarîb, *Ve câ Devru'l-Mecûs*, 4. bs, 1985, s. 27.

³⁵⁵ el-Ğarîb, *a.g.e.*, a. y.; *İ.A.*, V, s. 867.

³⁵⁶ *İ.A.*, a.y.

Muhammed tarafından tercüme edildiğini ileri sürüyorlarsa da, bunların yazarın kendisi tarafından tercüme edildiği görüşü ağırlık kazanan görüştür.³⁵⁷

I.4.2. Kendi Te'lifi Olan Eserleri

I.4.2.1. el-Edebu's-Sağîr

Bir mukaddime ile bir bölümden ibaret olan eserin mukaddimesinde, aklın edebe ihtiyacı ve aklın gelişmesinde edebın etkisi üzerinde durulduktan sonra akıllı insanın nefsinı terbiye etmeye çalışmasının gereğinden, nefis muhasebesi yaparak nefsinı kötülüklerden arındırmasının öneminden, din-akıl ilişkisiyle Allah'ın varlığının bazı delillerinden söz edilmektedir. Hükümdar, vezir ve valilere dair âdâbın yanında özellikle âvâma yönelik ahlâkî öğütler, vecizeler ve hikmetlerin yer aldığı eserdeki bazı sözler Klile ve Dimne'de de geçmektedir.

Risâle türü bu eserde zikredilen bölümler arasında belirli bir konu bütünlüğü görülmemektedir. Örneğın din ve nefisten bahsedilen aynı yerde, siyaset, ekonomi ve ticaret gibi konularda zikredilmiştir.

Yazarın, eserinde kullandığı ifade üslûbuna bakıldığında kullanılan cümleler, bu eserin yazarın kendisine ait bir te'lif olduğuna işaret ederken, "Hikmet ehl-i demişler ki..." şeklindeki bazı ifadeler onun hukemâdan mervî bazı hikmetli sözlerinde bazı Fars kaynaklarından alıp Arapça'ya çevirdiği ve bunları bu eserine aldığı anlaşılmaktadır.

Yazarın kitabın muhteviyatı ile ilgili şu sözlerinden de bu sonuç çıkarılabilmektedir.

ما وضع في هذا الكتاب

" وقد وضعت في هذا الكتاب من كلام الناس المحفوظ حروفا فيها عون على عمارة القلوب و صقالها و تجلبة أبصارها و احياء للتفكير و إقامة للتدبير و دليل على محامد الأمور و مكارم الخلاق إن شاء الله"

358

" Daha önce insanlar tarafından söylemiş sözlerinden hafızalarda kalan bir bölümünü bu kitaba aldım ki bu sözler, kalplerin mâmur olmasına ve kirlerden temizlenip pastan arındırılmasına yardımcı olacak, düşüncüyü diriltecek, tedbiri ikâme edecek, iyi işlerin yapılmasına yol gösterecek ve güzel ahlâklı olmaya rehberlik edecektir inşallah."

İbnu'l-Mukaffâ'nın bu eserinde Fars kültürü ve Fars hikmetinin izleri ve bunların Arap edebiyatına olan yansımaları net bir şekilde görülmektedir.³⁵⁹

³⁵⁷ Zebîhullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat der İran* (Farsça), 2. bs. , Tahran 1335/M. , I, s.107.

³⁵⁸ Abdullah b. Mukaffâ, *el-Edebü's-Sağîr ve'l-Edebü'l-Kebîr*, Beyrut, ts. (Dâru Sadr) , s.15.

Yazar eserinin birçok yerinde eğitim ve nefsin terbiyesinden söz etmiş, eğitim ve terbiyeye kişinin önce kendi nefsinden başlaması gereğini vurgulamış ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

" ومن نصب نفسه لناس إماما في الدين فعليه أن يبدأ بتعليم نفسه و تقويمها في السيرة و الطعمة و
الرأى و اللفظ و الأخدان فيكون تعليمه بسيرته أبلغ من تعليمه بلسانه"

“ Kendini din işlerinde insanlar için bir önder makamında gören kimsenin önce kendi nefsini eğitmeye başlamalı; yaşam tarzında, yemek zevkinde, düşüncede, konuşmada ve dostluk ilişkilerinde önce kendi nefsini doğru yola koymalıdır ki, onun kendi davranış biçimiyle verdiği eğitim, dili ile vereceği eğitimden daha etkili olsun.”

Hak olmasa bile bir şeye inanmayı mutlak inançsızlığa tercih eden bazı hükemânın sözlerini yazar şöyle nakletmektedir:

" و قال : المؤمن بشيء من الأشياء : و إن كان سرا خير ممن لا يؤمن بشيء و لا يرجو معادا "

“Hekimlerden biri şöyle demiş: Sihir olsa bile herhangi bir şeye iman eden, hiçbir şeye inanmaya ve ahiret hayatına ihtimal vermeyenden daha iyidir.”

Yazar yine bu eserinde edebın büyük bir bölümünün mantık ile elde edileceği fikrini savunmuş, mantığın da eğitim yoluyla kazanılacağını ileri sürmüştür. İbnu'l-Mukaffâ'nın bu konudaki düşünceleri edebın akılı geliştirdiği yönünde olup şunları kaydetmiştir:

" و جل الأدب بالمنطق بالتعلم ليس منه حرف من حروف معجمه و لا إسم من أنواع أسمائه إلا و هو
مروي متعلم ما خون عن إمام سابق من كلام أو كتاب"

“Edebin hemen hemen hepsi mantıkla olur, mantık da öğrenmeyle elde edilir. Harflerden hiçbir harf, isimlerden de hiçbir isim yoktur ki edepten sayılıp daha önce yaşamış bir önderden rivayet edilip söz ile kitaptan öğrenilmemiş olmasın.”

I.4.2.2. el-Edebu'l-Kebîr

Bir mukaddime ve iki bölümden oluşan eserin mukaddimesinde eskilere uyamın, onların ilim ve eserlerinden faydalanmanın önemine temas edildikten sonra birinci bölümde

³⁵⁹ Haffacî, *Turasuna el-Edebî*, s. 274.

hükümdar, vezir ve valilerin idari ve siyasi davranışlarından, ikinci bölümde insanlar arası ilişkilerden, görgü kurallarından ve gerçek dostun vasıflarından söz edilmiştir.³⁶⁰

el-Edebu's-Sağir'in aksine bu eserde belirli bir konu bütünlüğü göze çarpmaktadır.³⁶¹ Hangi konu ele alınmışsa o konu ile ilgili hikmet türü sözlere, vecizelere ve tavsiyelere yer verilmiştir.

Eserde eski hükemâ ve âlimlerin ilmî ve edebî çalışmalarına takdim bölümünde dikkatle işaret eden yazar, bu hükemâ ve âlimlerin hemen hemen her konuda gerek sözleriyle, gerekse yazı yazı ve kitaplarıyla gende büyük bir kültürel miras bıraktıklarını beyan etmiş, bizim üzerimize düşenin de onların bu söz ve fikirlerini nakletmek olduğunu zikretmiştir. Onun kendi eserine aldığı bir kısım hikmet türü söz ve fikirlerin eski hükemâdan mervî olduğu kendisinin kendisinin aşağıdaki sözlerinden kolaylıkla anlaşılacaktır:

" و قد بقيت أشياء من لطائف الأمور مشتقة من جسام حكم الأولين وقولهم فمن ذا لك بعض ما أنا كاتب في كتابي هذا من أبواب الأدب التي يحتاج إليها الناس " ³⁶²

“Eski hükemânın konuşmalarından be büyük hikmetlerinden alıann bazı ince manalı sözler geride kalmıştır. İnsanların ihtiyaç duyduğu edeb konularıyla ilgili bu kitabımda yazdığım bir kısım söz ve hikmetler eski hükemâya aittir.”

Eserin birinci bölümünde sultanlık ilişkilerine yer veren yazar, yöneticilerin âlimlerin görüşlerine müracaat etmeleri, methedilmeyi arzulamanın sakıncaları, halkla ilişkiler kuralları, vali ve diğer yöneticilerle sohbet halindeyken nasıl davranılacağı, kendisine sorulmayan bir soruya başkasının adına cevap vermem gibi âdâb hususlarını çok belagatlı ve hikmet dolu sözlerle kaleme almıştır.

Eserin ikinci ve ana bölümünü teşkil eden arkadaşlık ve dostluk münasebetleriyle ilgili olarak yazar, dost ve arkadaş seçimindeki kriterler, gerektiğinde kişinin arkadaşı için malı ve canı ile kendini feda etmesi, kıskanç olmamak, tevazuyu şiar edinmek, bir iş esnasında sabır ve sebat göstermek, toplumsal ilişkilerde görgü kurallarına riayet etmek gibi konuları incelik dolu fikirlerle izah etmiştir.

Yazarın eserine aldığı şu örnek, hem yöneticilerle bir arada bulunurken dikkatli olmayı, hem de görgü kurallarından birine işaret etmesi bakımından edebî bir nitelik taşır.

³⁶⁰ DIA, s. 133

³⁶¹ Bkz. s. 63.

³⁶² Abdullah b. Mukaffâ, *el-Edebü'l-Kebîr*, s.65.

" و إذا سأل الوالي غيرك فلا تكونن أنت المجيب فإن إستلابك الكلام عفة بك و استخفاف منك بالمسؤول
و بالسائل وما أنت قائل إن قال لك السائل ما إياك سئلت؟"³⁶³

"Vali başkasına soru sorduğu zaman sen cevap verme. Çünkü bu senin hafifliğini, hem de soruyu soranı ve kendisine sorulmanı hafife aldığını gösterir. Şayet soruyu soran kişi "Sana sormadım" derse sen ne diyeceksin?"

Yazarın bu iki eserinin sonunda geçen "Sağır" (küçük) ve "Kebîr"(büyük) kelimelerinin "Edeb" in değil, zikredilmeyen "Kitab" sözcüğünün bir sıfatı olduğu rivayet edilmektedir. Ahmed Emîn bu konuda şunları kaydetmiştir:

" O devirde bu tür kullanımlar yaygındı. Örneğin " Kitabu's-Siyeri'l Kebîr" isimli bir eserin başındaki kitab sözcüğü atıldıktan sonra "es'-Siyeru'l-Kebîr" şeklini almıştır. Abdullah b. Mukaffâ'nın bu iki eser isimlerinin sonundaki sonundaki Kebîr ve Sağır de bu kabilden olmak üzere zikredilemeyen Kitab kelimesinin birer sıfatı olup Edeb'in vasıfları değildir."³⁶⁴ Edepten kastı nefis ve ahlâk terbiyesi olan İbnu'l Mukaffâ'nın bu konudaki açıklamaları İslâm'ın ruhuna uygun olmakla beraber daha çok akla dayanmaktadır. Çünkü müellife göre ahlâk her şeyden önce akılla ilgilidir. Din, ahlâkın temeli olan iyi ile kötüyü bildirmemiş olsa bile akıl tabiatı gereği onları ayırt edebilir.

Ebu'l-Hasan el-Âmirî, bu eserin Zerdüş'tün kutsal kitabı Avesta'da yer alan ahlâkî öğütlere dayandığını ileri sürmektedir. el-Edebü'l-Kebîr Hollandaca, Fransızca ve Almanca gibi dillere çevrilmiş, ayrıca üzerinde çalışmalar yapılmıştır.³⁶⁵

I.4.2.3. el-Edebu'l-Vecîz li'l-Veledi's-Sağîr

Müellifin, oğluna hitaben kaleme aldığı bu eseri ahlâkî öğütlerden meydana gelmiştir.³⁶⁶ Aslı bugün mevcut olmayan bu eserin daha önce Nesirüddin Abdürrahîm b. Ebû Mansûr tarafından Arapça aslından çevrildiği Farsça bir nüshasından bahsedilmektedir. İbnu'l Mukaffâ'nın oğlunu terbiye etmek gayesiyle te'lif ettiği bu küçük eserde Farsça tercümesinde görüldüğü şekliyle "Ey Püser" (Ey oğul) diye başlayan fıkralara yer vermiştir. Yazarın bu eserde oğluna özellikle tavsiye ettiği şeyler; şükretmek, ihmalkâr olmamak, kendi aleyhine bile olsa doğruluktan ayrılmamak, iyi sözlü ve sabırlı olmak, kendini hüznün ve kedere kapturmamak, sakın ve vakarlı olmak gibi hususlardır.³⁶⁷

³⁶³ Abdullah b. Mukaffâ, *el-Edebü'l-Kebîr*, s. 88.

³⁶⁴ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, s.199.

³⁶⁵ *DIA*, s.133

³⁶⁶ A e. , a. y.

³⁶⁷ *İ.A. , V. , s. 867.*

I.4.2.4. Risâletü's-Sahâbe

Halife Mansûr'a hitâben yazılmış siyasî, idârî, askerî, mâlî, adlî ve içtimaî aksaklıkları ve bunların çözümlerine dair tavsiyeleri, sarayın iç sorunlarını, halifenin vezir, vali ve emirlerinin seçiminde dikkat etmesi gereken hususları, halkın saraydan beklentilerini açık ve cesur bir dille ifade eden, ıslahat programı niteliğinde önemli bir mektuptur.³⁶⁸

Yazarın ahlâk edebiyatına dair olan bu eserinde geçen "Sahabe"den maksat; Hz. Peygamberin sahabeleri değil, halifenin yakın çevresini oluşturan vali, kadı, komutan ve vezir gibi saray erkânıdır.³⁶⁹

Risâlenin kapsamına giren bazı önemli hususları ve yazarın bu hususlar ile ilgili görüşlerini sunuyoruz.

Medih bölümü ile açılışı yapılan risalenin girişinde genelde Abbâsî halifeleri, özelde de halife Mansûr belagatlı sözler ile methedilmiş, onların Emevî halifelerine olan üstünlüklerinden söz edilmiştir.³⁷⁰

Askerlik işleri ve askerlerin durumu yazarın, risalenin birinci bölümünde üzerinde durduğu önemli bir husus olmuştur. Yazar burada kendisi gibi Fars asıllı olan Horasan askerlerinin sadakatinden ve İslâm'a olan hizmetlerinden bahsettikten sonra askerî alanda yapılması icap eden yenilikler üzerinde durmuştur. Yazar burada askerlerin görev ve yetkilerini belirten bir kanunun çıkarılmasını, maliye ve vergi işlerine askerlerin karıştırılmamasını, bir divan (kayıt defteri) oluşturularak her askerın adının bu divana yazılmasını ve askerlerin maaşlarının verilemsi için muayyen bir zaman tayin edilmesini tavsiye etmiştir.³⁷¹

Askerî alandaki görüş ve tenkitlerine devam eden yazar, "Allah'a isyan konusunda hiçbir mahlûka itaat edilmez" mealindeki hadisi hatırlatarak, bazı komutanların "Eğer halife namazlarınızda yöneldiğimiz kıblenin yönünü değiştirmek istese bile hiç tereddüt etmeden onun bu emrine itaat ederiz." Şeklindeki sözlerini sakıncalı bularak halife bile olsa Allah'ın çizdiği sınırların dışına çıktığında kendisine artık itaat edilemeyeceğini vurgulamıştır.³⁷² Başta komutanlık olmak üzere önemli makamlara getirilecek olanlarda bazı özelliklerin aranması gerektiğine dikkat çeken yazar, bunların ahlâk, ilim, edep ve kitâbet alanlarında seviyeli bir kültüre sahip olmalarının sağlanması gibi tavsiyelerde bulunmuştur.³⁷³

³⁶⁸ DIA , s. 133.

³⁶⁹ Victor, *İbnu'l-Mukaffâ Edîbu'l-Akl*, s. 82; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, s. 83.

³⁷⁰ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb* , III, s. 516.

³⁷¹ Victor, *a.g.e.* , s. 83-85.

³⁷² Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, s. 206.

³⁷³ A. e. , I, s. 207.

Yazarın önemle üzerinde durduğu bir diğer konu da, yargıdaki kargaşa ve çelişkilerdir. Kadı ve hâkimlerin memleketin herhangi bir yerinde ortaya çıkan bir meselede verdikleri karar bazen can, mal ve namusun heder olması ile sonuçlanırken; aynı meselede ülkenin diğer bir mahalindeki kadı ve hâkimlerin verdikleri kararın daha başka bir şekilde sonuçlandığına işaret eden yazar, bunu bir çelişki olarak kabul etmiştir. Bunu önlemek için halifeye ehliyetli bir ilim heyetini teşkil etmesini, ihtilaflı konularda toplumun menfaatine en uygun olan kararın çıkarılmasını, bu karar metninin çoğaltılarak emsal olarak memleketin her tarafına gönderilmesini, böylece aynı mesele hakkında ülkenin her tarafındaki kadı ve hâkimlerin aynı kararı vermelerinin sağlanmasını teklif etmiştir.³⁷⁴

Sonuç bölümünde toplumun ıslah olmasının ancak yöneticilerinin ancak yöneticilerinin ıslahı ile mümkün olabileceğine değinen yazar, halifenin sahabesini oluşturan yakın çevresinden bazı kimselerin sabıkalı olduklarını, bunların karanlık kişiler olduklarını, toplumun düzelmesi için önce halife ve çevresinin kendilerini düzeltmeleri gerektiğini belagatlı ifadelerle dile getirmiştir.³⁷⁵

I.4.2.5. Ed-Dürretü'l-Yetime

Yazara isnad edilen bu eserin onun müstakil bir eseri mi yoksa el-Edebü'l-Kebîr'le aynı olup onun bir diğer adı mı olduğu hususunda kaynaklarda farklı bilgiler verilmiştir.

Abdullah b. Mukaffâ'nın eserleri hakkında bilgi veren İbn Nedîm'in ibaresinden bu kitabın yazarın müstakil bir eseri olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbn Nedîm bu eseri diğer eserlerinden ayrı olarak zikretmiştir.³⁷⁶

Yazarın bu eseri hakkında görüş belirten edîplerden biri de Ahmed Emîn'dir. Müellif konuyla ilgili kişisel tercihini şu sözlerle dile getirmiştir:³⁷⁷

“Ediplerin çoğu bu eserin el-Edebü'l-Kebîr'in aynısı ve onun bir diğer adı olduğunu iddia etmişlerdir. Bizim tercihimiz ise bu iki kitabın bir birinden farklı eserler olduğu yönündedir. Bu tercihimizi teyid eden bazı deliller vardır: İbn Kuteybe “Uyûnu'l Ahbar” isimli eserinde bu iki kitabı farklı yerlerde ayrı eserler olarak kabul etmiştir. Ayrıca İbn Tayfûr “Kitabu'l-Mensûr ve'l-Manzûm” adlı eserinde İbnü'l-Mukaffâ'nın bu eserinden bazı alıntılar yapmış ki iktibas edilen bu bölümler el-Edebü'l-Kebîr'de yoktur.”

I.4.2.6. El-Muarada li'l-Kur'ân

İbnü'l-Mukaffâ'nın Kur'ân'a karşılık olarak telif ettiği iddia edilen bu eser, iddiayı kabul edip bu eseri yazara nisbet edenler ile adı geçen eserin yazara ait olduğunu kabul etmeyenler

³⁷⁴ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb*, s. 517-518.

³⁷⁵ Victor, *İbnu'l-Mukaffâ Edîbu'l-Akl*, s. 90-91.

³⁷⁶ İbn-ü Nedîm, *el-Fihrist*, s. 172.

³⁷⁷ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, s. 199-200.

arasında büyük tartışma ve ihtilaflara sebebiyet vermiştir. Şimdi her iki tarafın da ileri sürdükleri delilleri ve vardıkları neticeleri kısaca ele alalım.

Bu eseri yazara nisbet edenlerin en büyük delili, İbnü'l-Mukaffâ'nın bu eserine bir reddiye olarak Zeydî imamlarından el-Kasım b. İbrahim (ö.246/860) tarafından yazılan "el-Redd ale'l-Zındîki'l-laîn İbnü'l-Mukaffâ" adlı eseridir. Günümüze kadar ulaşan bu eser ve eserde yazılmış olan bazı hususlar, yazara nisbet edilen mezkur eserden alınan iktibaslardır. Kabul cephesine göre İbnü'l-Mukaffâ böyle bir eser yazmış olmasa idi, böyle bir reddiyenin yazılmasına da gerek kalmazdı. Yazarın zındıklıkla itham edilemsi ve İslâm'ı gerçekten kabul etmediği gibi rivayetler de bu cephenin ileri sürdüğü kanıtlardır.³⁷⁸

Mezkur eserin İbnü'l-Mukaffâ'ya nisbet edilmesini reddeden araştırmacıların başında Ahmed Emîn gelmektedir ki araştırmacı konu ile ilgili şu mülahazalarda bulunmuştur:³⁷⁹

"Kitabın İbnü'l-Mukaffâ'ya ait olduğunu şüpheli kılan bazı noktalar mevcuttur. Birincisi kitapta kullanılan üslup: Bu kitapta kullanılan üslup, İbnü'l-Mukaffâ'nın kullandığı üsluptan tamamen farklıdır. Zira bu kitapta kullanılan ifadeler seci üslubuna dayalıdır. Oysa insiyatif dışı meydana geleni hariç, yazar hiçbir eserinde seci'li üsluba yer vermemiştir." Bunun yanında, yapılan felsefî yorumlar İbnü'l-Mukaffâ'dan sonraları ortaya çıkan felsefî konular ile ilgili yorumlardır. Yazarın yabancı olduğu bu iki üslubu şu örnek içerir:

" لأن كون شيء لا من شيء لا يقوم في الوهم له مثال وما لا يقوم في الوهم له مثال فمحال . "

"Çünkü bir şeyin yoktan var olmasının zihinde bir örneği bulunmaz. Zihinde örneği getirilmeyen bir şeyin varlığı ise imkânsızdır."

Kitabın İbnü'l-Mukaffâ'ya ait olduğunu şüpheli kılan ikinci husus ise Allah hakkında kullanılan bazı kelimelerdir. Kitapta alıntı yapılan ayetlerde geçen el, istiva gibi ıstılahalr alayvari bir şekilde ve zahiri mânalarında kullanılmıştır. Halbuki İbnü'l-Mukaffâ, bunları yapmayacak kadar Arap diline son derece hâkimdir. O halde, onun el, yüz, istivâ gibi kelimeleri zahiri manalarında kullanılması düşünülemez.

Üçüncü husus, başta İbn Nedîm olmak üzere ilk asırlarda te'lif edilen ciddi eserlerde yazarın eserleri sayılırken böyle bir eserden söz edilmemiştir.

Biz, Kasım b. İbrahim'e isnad edilen bu reddiyede de şüphe ediyoruz. Zira Kasım'ın bütün eserlerini kaydeden İbn Nedîm, onun bu isim ile anılan eserinden söz etmemiştir. İşte

³⁷⁸ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, s.224.

³⁷⁹ Geniş bilgi için bkz: Ahmed Emîn, *a.g.e.*, I, s. 223-227.

bütün bu saydıklarımız, bizi bu eseri İbnü'l-Mukaffâ'ya nisbet edenlere muhalefet etmeye yöneltmiştir.”

Abdullah b. Mukaffâ'nın karakter yapısını göz önünde bulunduran diğer bazı çağdaş yazarlar da onun Kur'an gibi yüce bir kitaba karşılık böyle bir eser yazmasına ihtimal vermiyorlar. Onlara göre hiçbir dış baskı olmaksızın İslâm dinini kabul eden, oğluna nasihatte bulunurken, kendi aleyhine bile olsa doğruluktan ayrılmamayı tavsiye eden, Müslüman olamakta hiçbir maddi çıkarı olmayan böyle bir kişinin yeni girdiği dinin en kudsî temeli olan Kur'ân'a karşı böyle şuursuzca bir eser yazması ihtimal dahilinde değildir.³⁸⁰

I.5. Yazar ve Onun Tercüme Metodu Hakkındaki Kısa Mülâhazalar

Abdullah b. Mukaffâ, eski edebiyatlardan yaptığı tercümelemlerle Arap edebiyatının önünü açan ilk kişidir. Onun bu tercümelemleri genel rağbeti karşılamak için yaptığını söylemek hata olur. Çünkü genel rağbetin daha sonraki aşamalarda ortaya çıktığı görülmektedir. Yazar bu tercümelemlerini yaparken birinci derecede hedefi, eski Sasanîlerin saray âdâbını aslî işlevleriyle beraber Abbasî sarayına nakletmek olmuştur. Bu hedef sadece tercümelemlerinde değil, te'liflerinde de güdülmüştür.³⁸¹

Konuya bu açıdan yaklaşacak olursak onun “Edeb” mefhumundan ne anladığını daha kolay anlayabiliriz. Arap edebiyatının ilk edebî inşa müellifi olan İbnü'l Mukaffâ'nın edebiyatının kendisinden önceki edebiyat gibi ahlâkî bir hedef güttüğünü gözden kaçırmamız gerekir.³⁸²

İbnü'l-Mukaffâ'nın edebiyatını daha önceki adab ve hüsn-i sülûk mefhumlarıyan giren vasiyet ve nasihat erbabının edebiyatından ayıran yeni temel unsur, çevirdiği kitaplarda bu vasiyet ve nasihatleri dolaylı yollarla, tarih ya da hayvanlar dilinden hurafelerle ifade etmiş olmasıdır.³⁸³

Kitabü'l-Mülûk'un Farsça aslı, tarihten çok kraliyet adabı ile ilgilidir. Kelile ve Dimne'de ise, vaaz unsuru düzgün ve sürükleyici ifadelerle ve hayvan konuşmalarıyla örtülü olarak verilmiştir.³⁸⁴

Unutmamak gerekir ki, İbnü'l-Mukaffâ'nın tercümesi birebir yapılmış bir tercüme değildir. Yazar, kendini kitabın aslî materyaline fazla bağlı kılmadan kendi üslûbunu oluşturmada biraz özgür davranmıştır. Eserde tasarruf özgürlüğüne gittiğini gösteren Kitabü't-Tac adlı tercümesi buna delildir. Buna mukabil adını Siyeru Mülûki'l-Acem koyduğu

³⁸⁰ Bkz: İ.A. , V, s. 867

³⁸¹ el-Haffacı, *Turasuna el-Edebî*, s. 274; *Duha'l-İslâm*, I, s.203.

³⁸² Hamilton, *İslâm Medeniyeti*, s. 252.

³⁸³ A. e. , s. 252-253.

³⁸⁴ A. e. , s. 253.

tercümesinin Farsça'daki asıl adı olan “Hudaynâme” çevirisinde asıl metne daha çok sadık kalmıştır.³⁸⁵

II. SEHL B. HARÛN(ö.215/829)

II.I. Hayatı

Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen yazarın, hicri ikinci asrın ortalarına doğru doğduğu tahmin edilmektedir.³⁸⁶

Aslı İran'a dayanan bu büyük yazar, Basra ile Vâsıt arasında bir köy olan Destmeysan'da doğmuştur.³⁸⁷

Doğduğu köyden henüz küçük yaşta ayrılıp Basra'ya giden Sehl, burada Kalam ilmiyle beraber Farsça, Hintçe ve Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilen eserlere ilgi duymuş ve kendisi de bizzat anadili olan Farsça'dan Arapça'ya değişik risaleler tercüme etmiştir.³⁸⁸

Buradan ayrılıp Bağdat'a giden Sehl, Bağdat'ta dönemin halifesi Harunreşîd'in veziri, kendisinin de soydaşı olan Yahya b. Halid el-Bermekî'nin özel kâtibi olarak göreve başlamış, bunun yanında bazı divan kâtipliklerine de bakmıştır. Yahyâ'dan sonra “Sahibu'd-Devâvîn” ünvanıyla bütün divanların başkâtipliğine getirilmiştir.³⁸⁹

Halifelik Me'mûn'a geçince halifenin veziri olan Fadl b. Sehl, yazarı halife ile tanıştırmış, onun fesahat ve balagatına hayran kalan halife kendisini “Daru'l-Hikme” adı verilen tercüme ve ilmî araştırmalar akademisinin başkanlığına tayin etmiştir.³⁹⁰

Yaşadığı zamanda hikmet ve belagat ile şöhrete kavuşan Sehl, bu özelliklerinden dolayı eski Sasanî İmparatorluğu'nun hekîm vezirlerinden Büzümcühür'e benzetilerek dönemin yazarları tarafından “İslâm'ın Büzürcühürü” olarak nitelendirilmiştir.³⁹¹

II.2. Edebî Kişiliği ve Kitâbetteki Yeri

Nesir kitâbetinde üstün derecede başarılı olan Sehl b. Harûn, şiir ve hitabet alanlarında da çok başarılı olmuştur. Onun bu özelliklerine dikkat çeken Câhız şunları kaydederek yazar hakkındaki görüşlerini ifade etmiştir:

³⁸⁵ Hamilton, *a.g.e.*, a. y.

³⁸⁶ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb*, III, s.527

³⁸⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.174; Şevkî Dayf, *el-Fenn fi'n-Nesr*, s. 144

³⁸⁸ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, III, a. y.

³⁸⁹ Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, 1.bs., Beyrut 1409/1989, V, s. 51.

³⁹⁰ *el-Fihrist*, s. 174; Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb*, III, s. 527.

³⁹¹ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, a. y.

“Şair hatiplerden biri de Sehl b. Harûn’dur. Şiir ve hitabete, uzun ve kısa risalelere, değeri yüksek kitaplara, çok güzel tedvîn edilmiş siyerlere ve güncel üslupla yazılmış haberlere birden sahip olmuştur.”³⁹²

İran asıllı olan bu büyük yazar, İran’ın eski edebî geleneklerini Arap edebiyatına taşıyan ediplerden biri olmakla beraber, sahip olduğu milliyetçilik duygularıyla da meşhur olmuş, Araplar’a karşı kendi Fars ırkını savunmuş ve bunu edebî eserlerine de yansıtmıştır. Örneğin cimriliği savunmak amacıyla telif ettiği “Risaletü’l-Buhala” (Cimriler Risalesi) adlı eserini sırf Araplar’ın bir özelliği olarak bilinen cömertliklerini gözden düşürmek için kaleme aldığı iddi edilmektedir.³⁹³

Hasislik konusunda Arap edebiyatında eser yazan ilk kişi Sehl b. Harûn’dur. Başta Câhız olmak üzere sonradan bu konuda eser verenlerin hepsi onu taklit etmişlerdir.

Yazar, ince zekalı, şakacı ve hazır cevap biri olarak da şöhret kazanmış olup getirdiği delillerde kendisine muhalif en kuvvetli hasmını bile kolay bir manevra ile susturmasını bilmiştir. Rivayete göre bir grup yönetici sınıfına hitap ettiği sırada içlerinden biri “yalan söyledin” deyince Sehl şu şekilde cevap vermiştir:³⁹⁴

" إن وجه الكذاب لا يقابلك . "

“ Sen yalancının yüzüyle karşı karşıya gelip onu göremezsin.”

Sehl b. Harûn burada asıl yalancının kendisine yalancı diyen yöneticinin olduğuna işaret etmiştir. Çünkü bir insan ancak kendi yüzü ile karşı karşıya gelemez ve kendi yüzünü göremez.

Sehl’in üslûbu, genel olarak eserlerinde de görülebileceği gibi aklî delillere fazlaca yer vermek, sonlarındaki ses benzerliğinden dolayı musikî tesri olan kelimeler kullanmak, muhatabını ikna etmek için soru-cevap yöntemini kullanmak, hikmetli söz ve vecizeler sardetmek gibi birkaç noktayla özetlenebilir.

II.3. Eserleri

II.3.I. Risaletü’l-Buhala

Daha önce de belirttiğimiz gibi yazar bu eseri ile Arap edebiyatında cimrilik konusunda eser veren ilk müellif olma ünvanına sahip olmuştur.

³⁹² Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, Beyrut 1968, I, s. 40.

³⁹³ Şevkî Dayf, *Tarihu’l-Edeb*, III, s. 528

³⁹⁴ İ.A. kendi maddesi

Yazar, bu risalesinde kimine göre hasisliği, kimine göre de kanaatkârlık ve tasarrufu çok akıllı bir şekilde methetmektedir. Bu risale, günümüze kadar gelmiş olup, “el-İkdu’l-Ferîd”te tam şekliyle iktibas edilmiştir.³⁹⁵

Rivayete göre, yazar, mükâfat almak amacıyla bu risalesinin bir nüshasını dönemin vezirlerinden Hasan b. Sehl’e göndermiş, Hasan da kendisine ithaf edilen bu Cimriler Risalesini memnuniyetle kabul ettiğini, içindeki tavsiyelere sıcak baktığını ifade eden bir cevap yazmış, ancak yazarın ümit ettiği ihsanı kendisine göndermemiştir.³⁹⁶

Sehl’in, cimriliği öven konuşma ve yazılarından dolayı kendisini tenkid eden amca çocuklarına hitaben gönderdiği bu risale, kendisinden sonra gelen Câhız’ı da etkilemiş olmalı ki Câhız, “Kitabu’l-Buhala” (Cimriler Kitabı) adlı eserini bu risale ile açmıştır.³⁹⁷

Sehl b. Harun cimriliğin savunmasını yaparken sahip olduğu münazara yeteneğiyle getirdiği mantıkî delillerle birlikte Hz. Peygamber’in (s.a.v) bazı hadislerini, sahabe ve tabiînin kimi sözlerini de davasına kanıt olarak risalesinde zikretmiştir. Yazarın bu konudaki üslubunun daha iyi anlaşılması için risaleden bir kesit sunuyoruz:

” و عبتوني بخصف النعال و بتمدير القميص و حين زعمت أن المخصوفة من النعل أبقى و أوظأ و أقوى و أنفى للكبر و أشبه بالنسك و أن الترفيع من الحزم و قد كان النبي صلى اله عليه و سلم يخصف نعله و يرقع ثوبه و يقول : لو أتيت بزراع لأكلت و لو دعيت إلى كراع لأجبت . و لقد لفتت سعدى بنت عوف إزار طلحة و هو جواد قريش و كان في ثوب عمر رفاع آدم و قال : من لم يستحي من الحلال خفت مؤونته و قل كبيره و قالت الحكماء : لا جديد لمن لم يلبس الخلق . فترفع الثوب يجمع مع الإصلاح التواضع و خلاف ذلك يجمع مع الإسراف التكبر و قد زعموا أن الإصلاح أحد الكسبيين كما زعموا أن قلة الميال أحد اليسارين.”³⁹⁸

“Beni, ayakkabıyı dikmek ve gömleğin önünü yamamaktan dolayı kınadınız. Oysa bana göre, dikilmiş ayakkabı daha uzun ömürlü olur, yere daha yumuşak basar, daha dayanıklı olur, kibirden daha uzak olup kulluğa daha çok benzerlik gösterir. Yamama işi akıl ve ihtiyattan sayılır. Allah’ın nebisi (s.a.v) ayakkabısını diker, elbisesine yama vururdu. O şöyle derdi: “Bana (et olarak) hayvanın kolu getirilse bile yerim, davet edildiğim şey paça dahi olsa icabet ederim”. Talha, Kureyş kabilesinin en cömertlerinden biri olduğu halde, Su’da Bint Avf onun izarını birbirine bağlayıp dikmiştir. Hazreti Ömer’in elbisesinde ise deriden

³⁹⁵ İbn Abdu Rabbih, *el-İkdu’l-Ferîd*, VI, s. 213-218.

³⁹⁶ *el-Fihrist*, s. 174.

³⁹⁷ Şevkî Dayf, *Tarihu’l-Edeb*, III, s. 536.

³⁹⁸ Risaletu’l-Buhala’nın tamamı için bkz. *el-İkdu’l-Ferîd*, V, s. 213-218.

yapılmış bir yama vardı. O şöyle derdi: “Yapılması helal olan bir işi yapmaktan utanmayan bir kimsenin geçim sıkıntısı hafifler, kibir ve gururu azalmış olur”. Ehl-i hikmet, eskiyi giymeye razı olmayanların yeniye sahip olamayacağını söylemişlerdir. O halde, elbiseyi yamamak kişiyi hem (bozulanı) ıslah etmeye sevk eder, hem de onu alçak gönüllü yapar. Bunun aksi ise, savurganlıkla beraber kibirli olmaya da yol açar. Büyükler, nüfusun azlığını iki kolaylıktan biri olarak saydıkları gibi, bozulanı ıslah etmeyi de iki kazançtan biri olarak iddia etmişlerdir”.

Sehl b. Harun risale ve te’lif üslubunun en başarılı simalarından biri olup; “Risaletü’l-Buhala” adlı eserinden alınan yukarıdaki bölümde görüldüğü gibi adeta kendi edebî üslubunun bir portresini çizmiştir. Musikî tesiri olan kelimeler seçmek, kastettiği manaları muhatabının zihnine iyice yerleştirmek için anlamca bir birine yakın sözcükler kullanmak, davasını ispat etmek için bir yandan hadis ve sahabe söz ve davranışlarından örnekler verirken, öte yandan hükemâdan rivayet edilen hikmetli sözlere yer vermek gibi hususlar, onun risale ve telif üslubunun ana hatlarını oluşturan başlıca noktalardır.

II.3.2. Kitabu Sa’la ve Afrâ

Abdullah b. Mukaffâ’nın Kelile ve Dimne’sine rakip olarak kaleme alınan bu eser, en önemli edebî teliflerden biri sayılmaktadır. Yazar bu eserinde (tıpkı Kelile ve Dimne’deki gibi) hayvanların dilinden aktarılan hikâyelere yer verilmiştir.³⁹⁹

Edebiyat âlimlerince “Hikmet ve ilim dolu bir kitap” olarak telakki edilen bu eserden ancak küçük bir bölüm günümüze kadar gelmiş, kitabın tamamı ise kaybolmuştur. Yazar; bu eserinde çeşitli hayvanları konuşturmuş, onların dilinden akıcı hikâyelere yer vermiş, siyasî ve içtimâî terbiyeye yönelik vaaz ve nasihatler sardetmiştir. Edebiyat kaynaklarında geçen ve nasihat muhtevalı olan bu küçük kesiti aynen naklediyoruz:⁴⁰⁰

" إجعلوا أداء ما يجب عليكم من الحقوق مقدما قبل الذي تجودون به من تفضلكم فإن تقديم النافلة مع الإبطاء عن الفريضة مظاهر على وهن العقيدة و تقصير الوية و مضر بالتدبير و مخل بالإختيار و ليس في نفع تحمد به عوض من فساد المرونة و لزوم النقيصة . "

“İhsanınızdan ekstra olarak kendisiyle cömertlik yaptığınız şeylerden önce üzerinize vacip olan hukuku eda etmeye başlayın. Çünkü önceliği nafilye vererek farzı geciktirmek inancın gevşekliğine ve işlerin sonucunu düşünmemeye delalet eder; tedbirli olmaya ve

³⁹⁹ *el-Fihrist*, s. 174; Corcî Zeydan, *ÂDÂB*, II, s. 135.

⁴⁰⁰ Şevkî Dayf, *Tarihu’l-Edeb*, III, s. 530.

(doğruyu) seçme yeteneğine zarar verir. Kişiliğin bozulmasına ve ortaya çıkmış ayıplı haslete karşılık senin övülerek yaptığın faydalı hiçbir şeyden verilecek bir bedel yoktur”.

Yazar; burada önceliği ödenmesi gereken farz olan hukukun ifa edilemsine verilmesi gerektiği düşüncesinde olup, iyilik amacıyla yapılan cömertliğin daha sonra geldiğini ifade etmek istemiştir. Yazara göre bu önceliğe riayet etmeyen kişiliği bozulur, kusurlu bir hale gelir. Bundan sonra ne kadar faydalı işler yaparsa yapsın, bu faydalı işlerin hiçbiri onun kişiliksizliğini telafi etmez, ayıplara bedel olmaz.

II.3.3. Kitabu'n-Nûr ve's-Saleb

İnsanları temsil etmek üzere akıllı bir tilki, nankör bir kurt ve zâlim bir kaplanın en önemli kahramanları olduğu bu eser, bir hayvanlar hikâyesi kitabıdır. Abdullah b. Mukaffâ'nın yaptığı gibi Sehl de bu kitabında hayvanların dilinden anlattığı acı hikâye örnekleriyle zulmün kötülüğünü, adil olmayan bir yönetimin zararlarını, zâlim yöneticilerin acıklı sonlarını, buna mukabil hak ve adaletin üstünlüklerini birbirinden güzel darb-imesellerle dile getirmek suretiyle siyasî ve içtimai alanlarda yöneticilere öğüt verip yol göstermeyi amaçlamıştır.⁴⁰¹

Yazarın burada zikrettiğimiz eserlerinin dışındaki eserlerinin bir cetvelini İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist adlı eserinde vermiştir. Günümüze kadar ulaşmayan bu eserler şunlardır:⁴⁰²

- Kitabu'l-Hezeliye ve'l-Mahzûmî
- Kitabu'l-Vamik ve'l-Azrâ
- Kitabu Nedûd ve Vedûd ve Ledûd,
- Kitabu'd-Darbeyn
- Kitabu Esbasiyûs fî ittihadi'l-İhvan
- Kitabu'l-Gazaleyn
- Kitabun ila İsa b.Eban fî'l-Kadâ
- Kitabu Tedbiri'l-Mülk ve's-Siyase
- Kitabu Divani'r-Resâil

Câhız, Sehl'in adı geçen eserlerinden “Kitabu Esbasiyûs fî ittihadi'l-İhvan” adlı eserini “Kitabu'l-İhvan” biçiminde, “Kitabu Divani'r-Resâil”ini de “Kitabu'l-Mesâil” şeklinde zikretmiştir.⁴⁰³

⁴⁰¹ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb*, III, s. 530,535.

⁴⁰² *el-Fihrist*, s. 174.

⁴⁰³ Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, s. 40

Sehl b. Harun eserlerinin çoğunda ele aldığı hikâyeleri hayvanların dilinden aktarmasına rağmen, Kitabu'l-Hezeliye ve'l-Mahzûmî ve Kitabu'l-Vamik ve'l-Azrâ adlı teliflerindeki hikâyeleri doğrudan doğruya insanların dilinden aktarmıştır.⁴⁰⁴

III. YAHYA B. HALÎD el-BERMEKÎ (ö. 190/809)

III.1. Hayatı

Abbasî sarayında özellikle babasının gözetiminde her hususta iyi bir eğitim gören Yahya, Bermek ailesinin en meşhur ferdi olarak bilinir. Önce babasının yardımcısı olarak idarî görevler almış ve 775 yılında Azerbaycan valiliğine getirilmiştir.⁴⁰⁵

Harunreşîd halife olduğu zaman Yahya'ya vezir olarak tayin etti. Harûn, hilafetinin ilk yıllarında devlet idaresini Yahya'ya verirken şöyle demiştir: “Halkı idare etmekle seni görevlendirdim; omuzlarımdaki görevi sana yükledim, Bu konuda doğru bildiğin şekilde hükmet, istediğin kişiyi görevde bırak, istediğini ise azlet.”⁴⁰⁶

Harûnreşîd zamanında Divanu'l-Hatem hariç bütün divan kâtiplikleri Yahya'ya bırakılmıştır. Daha önce el-Mehdî halife iken Yahya'yı oğlu Harûnreşîd'e öğretmen ve kâtip olarak tayin etmişti.

Yahya, vezirliğinin ilk yıllarında oğulları Fadl ve Cafer ile beraber her sabah öğleye kadar müracaat eden kişilerin şikayetlerini dinler ve karara bağlardı.⁴⁰⁷

Yahya, cömertlik ve yardımseverliği ile ün yapmıştır. Rivayete göre birisinin ihtiyacını gidermek istediği zaman bunu yapacağına dair söz verir ve şöyle derdi:⁴⁰⁸

“Yarın yapacağı iş için verdiği sözün sevinciyle yatmayanın o işten zevk alması mümkün olmaz.”

III.2. Üslubu ve Kitâbetteki Yeri

Yahya, fesahat ve belagat ile ün yapmış Bermek ailesinin en meşhur fertlerinden biridir. Bu ailenin ortak özelliklerinden biri olan fesahat ve belagat, Yahya'nın da kitâbet alanındaki özelliklerinde açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yahya, belagatı şu şekilde tarif etmiştir: “Belagat, herkes ile anlayabileceği şekilde konuşmandır.”⁴⁰⁹

Yahya'nın belagat üstünlüğü tevkîat dediğimiz sunulan dilekçelere şerh ve derkenar yazma sanatında zirveye çıkmıştır. Rivayete göre halife Mehdî döneminde vezir ve kâtip iken Yahya'ya bir arzuhal verilmiş, bu ölümünden ve tüccarın güzel bir cariye ile henüz süt emen

⁴⁰⁴ Şevkî Dayf, *el-Fenn ve Mezahibuh fi'n-Nesr*, s. 148; *Tarihu'l-Edeb*, III, s. 536.

⁴⁰⁵ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb*, III, s. 23

⁴⁰⁶ el-Kurevî, *Nizamu'l-Vuzerâ*, s. 94-95.

⁴⁰⁷ *DÎA*, V, s. 518 (Bermekîler md)

⁴⁰⁸ *el-İkdu'l-Ferîd*, I, s. 201.

⁴⁰⁹ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb*, III, s. 475-476.

küçük bir çocuk ve yüklü bir servet geriye bıraktığından bahsedilmiş ve bunların vezir adına müsadere edilmesi tavsiye olunmuştur. Arzuhali okuyan Yahya, arzuhalin yukarisına şu mülâhazayı yazmıştır:

“Tüccara rahmet, cariye ve çocuğa saadet, servete bereket, kötülük isteyen arzuhalin sahibine de kahr ve lanet olsun!”⁴¹⁰

Mektup ve teliflerin başına yazılı olarak Hz. Peygamber’e salâvat getirme geleneğini ilk kez Yahya getirmiş ve bu konuda Peygamberlerin faziletlerinden bahsedilen bir kitabı da sahasının ilk örneği olarak o vermiştir.⁴¹¹

Şair, edip, âlim ve sanatkârları himaye eden Yahya, kendi sarayını şair ve âlimlerin bir toplantı ve buluşma meclisi haline getirmiştir. Yapılan ilmî ve edebî toplantılardaki tartışma ve konuşmalara ev sahipliği yapan Yahya, bu konuşma ve tartışmalara bizzat iştirak etmiştir. Yahya, Yunan, Hint ve Fars eserlerinin Arapça’ya tercümeleri yapılması hususunda teşvik edici çalışmalar yapmış ve bu faaliyetleri de desteklemiştir.⁴¹²

Yazarın risalelerinde bir biri ile seci’li ifadeler kullanması, edebî üslubunun bir özelliğidir. Bermek ailesine yönelik Harûnreşîd’in operasyonu sonucu bu ailenin bazı fertleri öldürülmüş, diğer bazıları da hapse atılmıştır. Hapse atılanlar arasında biri de Yahya olmuştur. Yahya’nın hapisteyken Harûnreşîd’e yazdığı şu risalesi, onun seci üslubunu gösteren bir örnek olarak verilmiştir.⁴¹³

" من شخص أسلمته ذنوبه و أوثقته عبوبه و خذله شقيقه و رفضه صديقه و مال به الزمان و نزل به
الحدثان فحل في الضيق بعد السعة و عالج البؤس بعد الدعة و افترش الخط بعد الرضا و اكتحل السهاد
بعد الهجود ساعته شهر و لبلته دهر قد عاين الموت و شارف الفوت جزعا لموجدتك يا أمير المؤمنين و
أسف على ما فات من قريك."

“ (Bu risâle), günahlarının kendisini ele verdiği , kusurlarının onu (zincirlere) bağladığı, kardeşinin terk ettiği, dostunun kovduğu, zamanın hışmına uğrayıp musibetlerine düşer olduğu, böylece bolluktan sonra darlığa, zenginlikten sonra fakirliğe düştüğü, hoşnutluktan sonra gazaba uğradığı, uykudan sonra gözlerine uykusuzluk sürmesini çektiği, bir saatinin bir ay, gecesinin de bir asır olduğu, artık ölümü görür hale geldiği ve yok olmaya yaklaştığı bir

⁴¹⁰ Corcî Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi* (trc.MEGAMİZ Zeki) , İst. 1976, III, s. 166.

⁴¹¹ el-Kurevî, *Nizamu'l-Vuzerâ*, s. 95

⁴¹² *İ.A.* XIII, s. 348-350

⁴¹³ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edeb*, III, s. 475

şahsın risalesidir. Ey Mü'minlerin Emîri, bütün bunlar seni görmemenin sabırsızlığı ve sana yakın olmanın kaybindan doğan üzüntünün bir sonucudur”.

Arap ve Fars kültürlerine bir arada sahip olan Yahya, eski Sasanîlerin saray edebiyatının Arap edebiyatına taşınmasını sağlamıştır. Onun padişahlarla yapılan konuşma ve hitap şekillerine dair şu formülü, saray edebiyatındaki üç ilke olarak kabul edilmiştir.⁴¹⁴

" إن الملوك لا تسأل و لا تشمت و لا تكيف."

Yani melikler yaptıklarından sorulmazlar. Aksırdıkları zaman söyledikleri sözlere cevap verilmez ve halleri sorulurken “Nasılsınız” diye sorulmazlar.

IV. AHMED b. YUSUF

IV.1. Hayatı

Hicrî asrın ikinci yarısında doğmuştur. İlk eğitimini babasını yanında almıştır. Emeviler döneminin son hükümdarı ile Abbasiler döneminin Mehdi, Hadi ve Harun Reşîd gibi ilk dönem halifeleri adına divan katipliği yapan babası, gittiği divanlara oğlu Ahmed'i de beraberinde götürmüş ve divan katipliğini yakından tanınmasını sağlamıştır.

Ahmed kâtiplik mesleğinden başka şu alanlarda da derinlemesine tahsil yapmış ve bilgi sahibi olmuştur:⁴¹⁵

- Şiir bilgisi
- Gayr-i Müslimlerle ilişkiler bilgisi
- Siyaset bilgisi
- Hat bilgisi
- Matematik bilgisi
- Halkla ilişkiler bilgisi
- Adab-ı Muaşeret bilgisi

IV.2. Üslûbu

Birinci Abbâsi döneminin en önde gelen katiplerinden biri olan Ahmed b. Yusuf, özellikle divan, siyaset ve kardeşlik risaleleri alanında kendinden söz ettirmiştir. Me'mun adına yazdığı ve civar valilere gönderdiği bir risalesinden şu paragrafı örnek vermek istiyoruz ki, konu mescitleri ışıklandırmakla ilgilidir:

⁴¹⁴ *el-İkdu'l-Ferîd*, II, s. 7

⁴¹⁵ Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edebil'l-Arabî*, III, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel*, Kâhire 1966, s. 541 vd.

" فإن في ذلك عمارة للمساجد و إضاءة للمتجهدين و انسا للسابلة و نفيا لمكامن الريب و تنزيها
لبيوت الله عز و جل عن وحشة الظلم."

" Bunda mescitlerin imarı, gece namazı kılanlara aydınlık, yolcular için bir sıcaklık, şüpheli tuzaklar için önleyici tedbir ve Allah'ın evlerini karanlık vahşetinden kurtarma gibi avantajlar bulunmaktadır.⁴¹⁶

V. AMR b. MES'ADE

Türk asıllı bir aileden gelmektedir. İlk eğitimini temel bilgileri çerçevesinde haraç usulü, matematik ve muhasebe tahsili yaparak almıştır. Fars kültürünü araştırarak bu kültürün siyaset ve yönetim ile ilgili boyutlarını Abbâsilere aktarmada aracılık yapmıştır. Bunun yanında Yunan ve Hint felsefeleriyle ilgilenmiştir. Bütün bunlar onun dönemin sayılı kâtipleri arasına girmesine vesile olmuştur. Abbasiler döneminin özellikle Me'mun zamanına denk gelen sürecinde yıldızı parlayan Amr'dan günümüze çok sayıda kitâbet örnekleri ulaşmıştır. Maaş ve erzakları geciken ordu adına Me'mun'a gönderdiği risaleden bir paragraf şöyledir:

" كتابي إلى أمير المؤمنين , و من قبلي من قواده وسائر أجناده في الإنقياد و الطاعة على أحسن ما تكون
عليه طاعة جند تاخرت أرزاقهم و انقياد كفاة تراخت اعطباتهم و اختلت لذلك أحوالهم والتاثت معهم
أمورهم."

" Bu mektubum Mü'minlerin Emirînedir: Erzakları ve maaşları geciken, bundan dolayı da durumları kötüleşen askerlerden ne kadar emre itaat bekleniyorsa yanımda bulunan komutan ve askerleriniz bunun en iyisini yapmaya çalışıyorlar."⁴¹⁷

⁴¹⁶ Şevkî Dayf, *a.g.e.* , s. 541 vd.

⁴¹⁷ A. e. , s. 552 vd.

SONUÇ

Kitâbet, yazının icâdıyla başlayan târihî dönem içerisinde, özellikle de fertler ve toplumlar arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesinden sonra yeme-içme gibi zorunlu ihtiyaçlar arasında yer almıştır. Yazı çeşidi ne olursa olsun, tüm yazı materyalinin ortak özelliği, bulunduğu dönemde fertlerin ve toplumların yapısını yansıtmadır. Yazının îcasından önce ve yazının îcadından sonra diye iki ayrı dönemden söz edilmesi, insanlık tarihinde yazının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Tabî ki yazı, büyük medeniyet ve dinlerin gelişmesinde önemli bir faktör olduğundan geniş kitlelere hatta kıtalara yayılma imkanı bulmuştur. İşte Arap yazısı, günümüzde dünyanın çeşitli bölgelerinde kullanılan bir yazı olarak, bunun en müşahhas örneğini teşkil etmektedir.

Arap Yarımadası'nda tüm dengeleri altüst eden, cehalet merkezinin, medeniyetin beşiği haline gelmesine sebep olan Hz. Peygamber'in nübüvveti, kitâbetin öncelikle dinî sahada, daha sonra ise yönetim kademesinde kullanılmasına yol açmıştır. İslâm'ın ilk yayılış dönemlerinde, kendisi ümmî olan bir peygamberin okuma ve yazmayı öğretme konusundaki ısrarlı tutumu dikkat çekicidir. Hz. Peygamber (s.a.v), sadece Arapça değil diğer yazıların da öğrenilmesini ısrarla istemiştir. Bu da gösteriyor ki, İslâm'ın ilk dönemlerinde toplumsal iletişimin temel taşlarından birini yazı oluşturmaktadır.

Resûlullah'ın vefatından sonra dört halife döneminde toprakların genişlemesi yeni ihtiyaçları gündeme getirmiştir. Özellikle mâlî ve askerî konularda devletin kurumsallaşamaması büyük sıkıntılara yol açmakta idi. Hz. Ömer bu durumu bertaraf etmek için köklü imparatorluklarda kullanılan bir kısım devlet kurumlarının işleyişinden yararlanarak devleti yeniden organize etmiş ve ortaya çıkan kurumsal yapı büyük bir rahatlama sağlamıştır. Sonuçta belirli bir merkezde toplanan dîvanlar ortaya çıkmıştır. Kitâbet sanatı burada daha da disipline olarak gelişme imkanı bulmuş, yazıda "lahn" (hata) yapılması yeni dil çalışmalarını beraberinde getirmiş ve ilk dilciler bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Kitâbet sanatı, ırkçı bir yaklaşımla iktidarı ele geçiren Emevîler döneminde gelişmekle beraber, hak ettiği yere ulaşma imkanı bulamamıştır. İlk olarak bu dönemde iç ve dış yazışmaları bünyesinde bulunduran "Resâil Dîvanı", evrakları mühürleme işini üstlenen "Hâtem Dîvanı" kurulmuştur. Bu divanların kurulması kâtiplerin sosyal statülerinin artmasına yol açmış ve bunlar kendi içerisinde sistematize olmuştur. Kitâbetin önemli bir noktaya gelmesinde zımmî kâtipler ile Müslüman kâtipler arasındaki rekabetin payı büyüktür. Bu dönemde kitâbete katkıda bulunan en önemli hususlardan biri de, ileriki dönemlerde kaleme

alınan edebî eserlerin temelini oluşturan risâlelerin ortaya çıkmasıydı. Abdulhamîd el-Kâtib'in Risâle'si, dönemin edebî ve yazı anlayışını ortaya koymada önemli rol üstlenmiştir.

Bir süre sonra iç karışıklıklarını bastıramayacak duruma gelen Emevî yönetiminin, farklı ideallerle hilâfete namzet olan Abbâsiler tarafından yıkıldığını görmekteyiz. Bu yıkılış sadece, Emevî hilâfetine yıkılışı değil, tüm kurumlarda yuvalanmış olan aşırı taassubun da yıkılışı idi. Tüm ezilmiş tabakanın savunucusu olan Abbâsiler, iktidarı el geçirdikten sonra her ne kadar bu vaatlerini yerine getirmese de, toplumu muasır uygarlık seviyesine çıkartacak köklü adımlar atmıştır. Abbâsiler, Yunan, Hint, Fars kültürlerine kapılarını açmış, tercüme faaliyetlerini artırarak devam ettirmiş ve ileride kendilerinden övgü ile söz ettirecek büyük ilim adamları yetiştirmiştir. Tüm branşlarda olduğu gibi, dilde ve kitâbette de harikulâde gelişmeler sağlanmıştır. Câhız, İbn Mukaffâ gibi meşhur dil bilimciler öeni eserler verme imkânı bulmuşlardır. Dil çalışmalarındaki ilerleme, yazıya da yansımıştır. Mükemmel şahsiyetlerin portresini çizen ve bu dönemde “edeb” kelimesiyle ifade edilen kavramın içeriğinde, güzel yazı yazma, en başta gelen özellikler arasında sayılmıştır. Artık bu dönemde yazı yazmak değil, güzel yazı yazmak hüner sayılmaya başlamıştır. Halifeye yakın olabilmenin bir yolu da, edebî özelliklerini kullanarak güzel yazı yazmadan geçiyordu. Bu durum, Halîfe Saffâh döneminde baş kâtibin vezirlik makamına yükseltilmesiyle zirveye ulaşmıştır. Artık kitâbette mâhir olan kimsenin siyaset sahnesinde de önü açılmıştır. Böylece halkın kendilerine gıpta ile baktığı kâtipler arasında kıyasıya bir mücadele başlamıştır.

Kâtiplik sanatı, babadan oğla geçen bir sanat dalı olmamasına rağmen Abbâsîlerin ilk dönemlerinde kâtiplik sanatı aile üyeleri arasında devam etti. Yetenekleri ve zekaları sayesinde tüccar ve toprak sahibi kimseler vezirlik makamına kadar ulaştı. IV/X. yy. arasında gerek giyim kuşamları gerekse zekalarıyla kâtipler ayrı bir sınıf oluşturdu. Karmaşık durum içerisinde Şuûbiyye hareketinin destekçisi oldular. İran kültürüyle yetişen ve Mu'tezile hayranı olan kâtipler İslâmî bir kaynağa ihtiyaç duymadıklarını, aksine eski İran modellerinden esinlenmeleri gerektiğini düşünmekte idiler. Kâtipler, böyle yanlış bir inanca sahip olmalarına rağmen, halifeye karşı oldukça itaatkârlardı.

Kitâbette mâhir olmak, kâtibi halifeye yaklaştırıp vezirlik makamının kapılarını aralayabileceği gibi, kâtibin halifeye karşı yapabileceği en ufak bir dikkatsizlik veya hata onu ipe götürebilirdi. “Sözdür yedirir aş, sözdür kestirir baş” ifadesi İbn Mukaffâ'nın risâlesinde maalesef tecelli etmiş, halife için yazdığı bîatı başıyla ödemiştir.

Emevîler'deki divanların, daha gelişmiş şekliyle Abbâsîler'de işlevini sürdürdüğünü görmekteyiz. Ancak bu dönemdeki en önemli gelişme, belirli bir birikimi olan kitâbetin artık, tüm birimleri bünyesinde toplayan “Dîvânu'l-İnşâ” istemiyle Büveyhîler döneminde ortaya

çıkmasıdır. Artık bundan sonra kitâbet, devlet yönetimi anlayışı içerisinde tam olarak yerini bulmuş ve kâtip halifenin en önemli sırdaşı haline gelmiştir.

Devletin tüm organları içerisinde ağırlığını hissettiren kitâbet bürokrasisi, bu alanın mimarı olan kâtibin omuzları üzerinde yükselmiştir. Başından itibaren kitâbet gelişimi le kâtibin kendini geliştirmesi arasında sürekli bir paralellik olmuştur. Kâtip, halk nezdinde sıradan bir insan değildir. O, ahlâkı ile, ilmi ile ve hatta fizikî görünümü ile toplumda temayüz etmiş bir şahsiyettir. Kâtip, sadece yazı yazmakla kalmamış, devletin iç ve dış ilişkilerini ilgilendiren tüm sorumluluklarını üstlenmiştir. O, bazen mükemmel edebî yönüyle, bazen de halifeye olan yakınlığı ile hep kendisinden söz ettiregelmiştir.

Halifelerin nüfuzunun sona erdiği müteahhir Abbâsi döneminde kitâbet sanatı üslup bakımından pek çok değişiklere uğramış, kâtipler kitâbetin amacını saptırılmış ve çeşitli bedî sanatlarla lafız ve cümle süslemesine yönelmişlerdir. Bunda o kadar aşırı gitmişlerdir ki, bazı edebiyat tarihçilerinin benzetmesiyle yazıları, içi değersiz ve dışı süslü, altından bir kın içerisinde bulunan tahtadan yapılmış bir kılıç haline geldi.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULLAH B. MUKAFFÂ, *el-Edebü's-Sağîr*, Beyrut, ts. (Dâru Sadr).
..... *el-Edebü'l-Kebîr*, Beyrut, ts. (Dâru Sadr).
..... *Kelile ve Dimne*, Beyrut 1407/ 1987.
- ABİDİN, Sami, *el-İtticâhâtu'l-Edebiyye fî Kasri'l-Me'mûn*, Daru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, Beyrut 1992.
- EL-ÂBÎ, Ebu Sa'd Mansur b. El-Hüseyin (öl. 1030), *Nesru'd-Dûr*, I-VII, (Thk. Muhammed Ali Karine), Mısır 1985.
- AHMED, Ahmed Abdurazzak, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l-Usûri'l-Vustâ*, Kâhire 1990.
- AHMED B. MUHAMMED B. ABDURABBÎH, *el-Ikdu'l-Ferîd*, V, 1.bs. , Beyrut 1409/1989.
- ATEŞ, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1991.
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi idârî Teşkilatında Dîvanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993.
- EL-Â'ZÂMÎ, Muhammed Mustafa, *Küttâbu'n-Nebî*, Riyad 1981.
- BAALBAKÎ, Munir / Ruhi, *el-Mavrid*, Lübnan , 2003.
- EL-BAĞDÂDÎ, Ahmed b. Ali el-Hatîb (öl. 462/1070), **Takyîdü'l-İlm**, (thk. Yusuf el-îş, Dâru'l-İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye), ts.
..... *es-Sünne Keble't-Tedvîn*, Beyrut 1981.
- BAMMAT , Haydar, *İslâm'ın Çehresi*, (trc. Osman Fethi Giritli), İstanbul 1975.
- BARTHOLD, W. , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve Düzeltmelerle çev. Fuad Köprülü, Ankara, 1984.
- EL-BÂŞÂ, Hasan, *el-Funûnu'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif ala'l-Âsâri'l-Arabiyye*, Kahire, ts.
- EL-BEYDAVÎ, *Envâru't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, II, İstanbul ts.
- EL-BELÂZÛRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (öl. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, thk. İbn Türkânî, Beyrut, 1896.
- BEYDABA, *Kelile ve Dimne*, çev. Sadık Yalsızuçanlar, Timaş Yayınları, İstanbul 2005 .
- EL-BEYHÂKÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin (öl. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, thk. İbn Türkânî, Beyrut 1896.
- EL-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim el-Cu' fî (öl.256/870), *Sahîh*, I-VIII, İstanbul, 1979.

- EL-CÂHİZ , Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu't-Tâc fî Ahlâkı'l-Mulûk*, (thk. Ahmed Zeki Paşa), Kâhire 1914.
- *el-Beyan ve't-Tebyîn*, Beyrut 1968.
- EL-CAHŞİYÂRÎ, Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Kûfî (öl. 331/943), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, nşr. Mustafa es-Saka-İbrahim el-Ebyârî-Abdulhâfız Şelebî, Kâhire, 1980.
- EL-CÛR , Halil, *Lârûs*, Paris 1987.
- COLIN, G. S. , “*Dîvan*” (Muslim West), *The Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1965.
- ED-DAYF, Şevkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhû fî Nesri'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, ts.
- *Tarihu'l-Edebil'l-Arabî*, III, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, Kâhire 1966.
- *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, Kâhire, ts.
- DEMİRAYAK , Kenan, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998.
-*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (Editör, Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul .
- DİA, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988.
- ED-DÛRÎ , Abdülaziz, *Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Bağdad 1945.
- EBU'L-HASAN, *Mevâddü'l-Beyân*, thk. Fuaz Sezgin, Frankfurt 1986.
- EBU'L-HAŞEB, İbrahim Ali, *Tarihu'l-Edebil'l-Arabî fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, İskenderiye ts.
- EBU'L-FİDÂ, İmameddin İsmail, *el-Muhtasar fî Ahbâi'l-Beşer*, I-II, Matbaatu'l-Huseyniyetu'l-Mısriyye, 1907.
- EMÎN , Ahmed , *İslâm'ın Bugünü*, (trc. Abdulvehhâb Öztürk), Ankara 1977
- *Duha'l-İslâm*, I, Kâhire, ts.
- *Duha'l-İslâm*, I-III, Beyrut 1933.
- FERRUH, Ömer , *Tarihu'l-Edebil'l-Arabî*, I-VI, 7. bs. , Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1997.
- FİRÛZÂBÂDÎ, *Kâmus Tercümesi*, II , çev. Asım Efendi, İstanbul 1225/1820.
- FURAT, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyat Tarihi*, İstanbul 1996.
- EL-ĞARÎB, *Ve câ Devru'l-Mecûs*, 4. bs, 1985.
- HAFFÂCÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Said b. Sinan , *Turasuna el-Edebî*, Beyrut 1982.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1981.
-*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1967.
- *İslâm Peygamberi*, I-II. çev. Salih Tuğ, İstanbul 1991.

- *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Kâhire 1956.
- HAMILTON, A.R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (trc. DURAK Kadir ve arkadaşları), İstanbul 1991 .
- EL-HAMMÂDE, Muhammed Mâhir, *el-Mektebetü fi'l-İslâm Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ ve Mesâiruhâ*, Beyrut 1981.
- HASAN, İbrahim, *Târihu'l-İslâm*, Kâhire 1979.
- EL-HATEMÎLE, Abdülkerim Abduh, *el-Bünyetü'l-İdâriyye li Devleti'l-Arabiyye fi'l-Karni's-Sâlis*, 1985.
- HİTTİ, Philippe K. , *History of The Arabs*, London, 1960. Krş. Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1995.
- HİZMETLİ , Sabri, *İslâm Tarihciliği Üzerine*, Ank. 1991.
- EL-HUDÂRÎ, Muhammed, *Muhâdaratu Târihi'l-Umemi'l-İslâmiyye*, 4. bs. , Matbaatu'l-İstikâme, Mısır 1934.
- H.İBRAHİM HASAN, *Târihu'l-İslâm*, Kâhire 1979.
- H. İ. Hasan-A. İ. Hasan, *Nuzûmu'l-İslamiyye*, Kâhire ts.
- İ. A. , *İslâm Ansiklopedisi* , İstanbul 1940.
- İBN ABDÎ'L-BERR, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed (öl.465/1071), *el-İstî'ab fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâlî, Kâhire ts.
- İBN ABD RABBÎH, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, (öl. 940), *el-Ikdu'l-Ferîd*, I-VII, Beyrut ts.
- İBN FÂRİS, *el-Mu'cemu'l Makâyîsi'l-Luğa*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî 1972.
- İBN HACER, Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-Dîn Ahmed el-Askalânî (öl. 852/1448), *el-İsâbe fi Temyîzi's- Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed el-Becâlî, Kâhire 1970-1972.
- İBN HALDÛN, *Mukaddime*, Kâhire 1813; Krş. çev. Süleyman Uludağ, *Mukaddime*, İstanbul 1983.
- İBN-İ HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbu'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber*, Beyrut 1979.
- İBN HİŞAM, Abdülmelik Hişam b. Eyyüb el-Himyerî, (öl. 213/828), *es-Sîretü'n Nebeviye*, I-IV, thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrâhim el-Ebyârî-Abdülhâfız eş-Şelebî, Beyrut ts.
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî (öl. 630/1232) *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Mahmud Muhammed Tınâhî, Mektebetu'l-İslamiyye, ts.
- *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi*, (çev. Yunus Apaydın), İst. 1986.
- *el-Kâmil Fi't-Tarih* , I-XIII,(thk. Johannes Tornberg), Beyrut 1965-1966.

- IBN EL-KAZERÛNÎ, Zahirreddin Ali, *Muhtasaru't-Tarih min Evveli'z-Zaman ilâ Mubtehâ Devleti Benî'l-Abbas*, (Thk. Mustafa Cevad), Bağdat 1970.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (öl. 276/889), *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadîs*, Beyrut 1072.
-*Uyûnu'l-Ahbâr*, Kâhire 1925.
- *Küttâbü'n-Nebî*, Riyad 1981.
- IBNU'N-NEDÎM, *el-Fihrist* , Beyrut 1398/ 1978.
- IBN MANZÛR, Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem (öl. 711-1311), *Lisânu'l-Arabi'l-Muhît*, I-VI, Kâhire, ts.
- *Edebu'l-Kâtib*, I-II, Beyrut 1967.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Men'î ez-Zührî (öl. 238/845), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, ts.
- İMÂMUDDÎN, S. M. , *Arab Muslim Atministration*, New Delhi, ts.
- İPEKÇİOĞLU, Fahriye, *Türk Lehçeleri*, Diyarbakır 1985.
- EL-İSFEHANÎ , Ebu'l-Ferec, *Kitabu'l-Eğânî*, Beyrut 1986.
- EL-KALKAŞANDÎ, *Subhu'l-Âşâ fî Sinaâti'l-İnşâ*, Beyrut 1987.
- EL-KÂSİMÎ, *Nizâmu'l-Hukm fî ş-Şerî'a ve't-Târihi'l-İslâmî*, Beyrut 1987.
- EL-KETTÂNÎ, Şeyh Abdulhayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye* , I-II, Beyrut ts.
- EL-KEREVÎ, *Nizâmu'l-Vüzerâ fî Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, İskenderiye 1989.
- KESKİNER, Osman, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1996.
- KHAN, M. A. Muid, “*The Literary and Social Role of The Arab Amanuenses During The Middle Ages*”, 1958.
- KOMİSYON, *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lugat*, , Fatih Yayınevi, 2. bs. , İst. 1973.
- KOMİSYON, *el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esasî*, Alecco 1989.
- KOMİSYON, *Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1989.
- KOMİSYON, *Türk Ansiklopedisi (İnönü Ansiklopedisi)* I, MEB Basımevi, Ankara 1946.
- KOMİSYON, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Müellif: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, III, İst. 1993.
- LEWİS , Bernard, *Târihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979.
- EL-MÂVERDÎ, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, Mısır 1973.
- EL-MESÛDÎ, *Murûcu'z-Zehab*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Kâhire 1964.
- METZ, Adam, *el-Hadaretu'l-İslâmiyye fî Karnî'r-Râbi'l-Hicrî*, I-II, çev, Muhammed Abdulhâdi, Beyrut 1967.

- MUTÇALI , Serdar, *el-Mu'cemu'l-Arabi'l Hadîs*, İstanbul 1995.
- MÜSLİM, *Sahih*, Beyrut 1976, Hudud 29 (602).
- EN-NEBRÂVÎ, Fethiye, *Târîhu'n-Nuzum ve'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Kâhire 1981.
- NICHOLSAN, Reynold A. , *A Literary History of The Arabs*, Cambridge 1962.
- EN-NÜVEYRÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvahhâb (öl. 733 / 1332) , *Nihayetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, I- XVIII, Kâhire, ts.
- R. SELLHEİM-D. SOURDEL, “Katib”, *Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1978, IV.
- SAFVET , Ahmed Zeki, *Cemheretu Resâili'l Arab* , Mektebetu'l İlmîyye, Beyrut ts.
- ES-SEALİBÎ, Ebû Mansur Abdulmelik, *Letâifu'l-Maârif*, (Thk. Muhammed İbrahim Selim), Daru't-Taâlî , Kâhire ts.
- ES-SELBÎ, *Hadâretu'l-İslâmiyye ve'l-Fikri'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Vehbe, Kâhire, ts.
- ES-SEMERKANDÎ, “*Cihan Makale*” (*Erbaa Mâkâlât*), çev. Muhammet Behtâvî, Dâru'l Beyzâ 1982.
- ES-SURÛR, *Tarihu'l-Hadarati'l-İslâmiyye fi's-Şark min Ahdi Nufûzil-Etrâk ilâ Muntesiñil Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Kâhire ts.
- ES-SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (öl. 911 / 1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Mısır 1952.
- ŞÂKİR , Mahmûd, *Hz. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*, (trc:Ferit Aydın), İst. 1995.
- ET-TABERÎ, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, ts.
- VİCTOR , Alcac, *İbnu'l-Mukaffâ Edîbu'l-Akl*, Beyrut 1983.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdîh, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, ts.
- ZEBÎHULLAH Safâ, *Tarih-i Edebiyat der İnan (Farsça)*, 2. bs. , Tahran 1335/M.
- EZ-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed (öl. 748 / 1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, nşr. El-Müneccid, Kâhire, ts.
- ZEYDAN , Corcî, *İslam Medeniyeti Tarihi* , I-V ,çev. . Zeki Meğamiz , İstanbul 1976.
- *ÂDÂB (Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-Arabiyye)*, Dâru'l-Hilâl, Kâhire, ts.
- EZ-ZİRİKLİ, Hayruddîn, *el-Alâm Kâmûsu Terâcim li-Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müstağribîn ve'l-Müsteşkirîn*, I-XIII, Beyrut 1969.